

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2709-247X (Print)
ISSN 2709-2488 (Online)

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ
İBTİDAİ TƏHSİL
ELMİ-METODİK JURNAL

2026, №1/254

JOURNAL of PRESCHOOL
and PRIMARY EDUCATION

Jurnalın indekslənməsi/ Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

ResearchGate

OpenAlex

Bringing Ideas to light

Shibata

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAI TƏHSİL

Elmi-metodik jurnal. 1970-ci ildən «Azərbaycan məktəbi» jurnalına əlavə kimi nəşr olunmağa başlayıb. Jurnal 2000-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik nəşri kimi fəaliyyətini davam etdirir. ISSN 2709-247X (Print) ISSN 2709-2488 (Online)

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 05 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» adı ilə dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat şəhadətnaməsi № 544. 2009-cu ildə jurnalın adı dəyişdirilərək «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil» adlandırılmışdır (AR Ədliyyə Nazirliyinin 11/648 №-li, 20.05.2009-cu il tarixli məktubu).

«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil» jurnalı məktəbəqədər və ibtidai təhsil sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, müasir dövrün tələblərinə uyğun milli və xarici təcrübəni praktik və nəzəri baxımdan əks etdirən araşdırma materiallarının nəşrini həyata keçirir. Jurnalda təlimin məzmununu, tərbiyəçi və müəllimlərin, psixoloq və defektoloqların pedaqoji təcrübəsini ümumiləşdirən məqalələrə yer verilir. Müasir təlim texnologiyalarının, pedaqoji innovasiyaların təbliği, ailə-məktəb, müəllim-şagird, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin pedaqoji-psixoloji aspektlərini əks etdirən yazıların dərci jurnalda daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc olunur. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-metodiki nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

PRESCHOOL and PRIMARY EDUCATION

Scientific and methodological journal. It has been published since 1970 as a supplement to the «Azerbaijan Journal of Educational Studies». The journal has been operating as the scientific-methodical publication of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan since 2000. ISSN 2709-247X (Print) ISSN 2709-2488 (Online)

The journal «Preschool and primary education» publishes scientific and theoretical articles in the field of preschool and primary education, research materials reflecting national and international experience from a practical and theoretical point of view in accordance with the modern requirements. The journal also publishes articles summarizing the content of training, the pedagogical experience of educators, teachers, psychologists and disability specialists. Promotion of modern learning technologies, pedagogical innovations and articles that reflect pedagogical and psychological aspects of family-school, teacher-student, educator-child relationships are always in the focus of the journal. Articles are published in Azerbaijani, Russian, English and Turkish languages. Articles that reflect the conflict of interests and have no scientific methodological purpose are not accepted. The journal is among the recommended scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
“Məktəbəqədər və ibtidai təhsil” jurnalı

Baş redaktor əvəzi
Böyükəgə Mikayıllı

Redaksiya heyəti

Aqşın Əliyev (Pekin Xarici Dillər Universiteti)
Arif Əsədov (Bakı şəhəri, 291 nömrəli Ekologiya liseyi)
Xəlida Musayeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Laləzar Cəfərova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Müsevib İlyasov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Natalya Naumova (Rusiya Federasiyası Samara Humanitar Akademiyası)
Səidə Əhmədova (BŞTİ, Təlimə Dəstək Mərkəzi)
Tran Mai Uoc (Vyetnam Bank Universiteti)
Təranə Mirzəyeva (Göyçay şəhər, 3 nömrəli tam orta məktəb)
Uğurcan Toqay (Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi)
Ülviyyə Mikayılova (ADA Universiteti)

Redaksiya şurası

Akif Abbasov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Anar Xələfov (Məktəbəqədər və Ümumi Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi)
Asəf Zamanov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Arzu Süleymanova (177 nömrəli tam orta məktəb)
Buket Akkoyunlu (Çankaya Universiteti, Türkiyə)
Cəlal Allahverdiyev (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
Doris Bühler-Niederberger (Wuppertal Universiteti, Almaniya)
Elza Mollayeva (Bakı Dövlət Universiteti)
Elnarə Məmmədova (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Elvin Rüstəmov (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
Eve Eisenschmidt (Tallin Universiteti, Estoniya)
Ənvər Abbasov (Bakı Slavyan Universiteti)
Fərrux Rüstəmov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Gülşən Eminova (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Gülnoza Oripova (Fərqanə Dövlət Universiteti)
Guljahan Jumanazarova (Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan)
Hamlet İsaخانlı (Xəzər Universiteti, Azərbaycan)
Hümeyir Əhmədov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Həqiqət Hacıyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İntiqam Cəbrayilov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
İlahə Rəsulova (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
İlahə Şıxəliyeva (Bakı Dövlət Universiteti)
İradə Məlikova (74 nömrəli tam orta məktəb)
İlham Cavadov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Könül Pirverdiyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Qüdsiyyə Qəmbərova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)
Nodira Soatova (Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan)
Pərizod Turpova (Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan)
Pavel Luşin (Ukrayna Pedaqoji Elmlər Akademiyası)
Ramiz Əliyev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Sübhən Talıblı (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı)
Surayyo Eşonkulova (Alfraqanus Beynəlxalq Universiteti, Özbəkistan)
Sevinc Alfaheeda (Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası)
Şərafət Baxışova (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Şəhla Əliyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Vidadi Xəlilov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Vira Remajevskaya («Lewenia» Təhsil və Reabilitasiya Mərkəzi, Ukrayna)
Valeri Kiricuk (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyası)

Redaksiya

Məhəbbət Əliyeva, Landa Cəfərova, Aytən Həsənova, Arzu Nuruzadə, İradə Əsədova, Fəridə Əhmədova, Selcan Heydərova

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37
Telefon: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Journal of Preschool and Primary Education

Editor-in-chief
Boyukagha Mikayilli

Editorial Board

Agshin Aliyev (Beijing Foreign Studies University)
Arif Asadov (Baku city, Ecological Lyceum No.291)
Khalida Musaeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Lalazar Jafarova (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Museib Ilyasov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Natalya Naumova (Russian Federation Samara Humanitarian Academy)
Saida Akhmedova (Training Support Center of the Education Department of Baku)
Tran Mai Uoc (Banking University Vietnam)
Tarana Mirzeyeva (Goychay city, Secondary school No. 3)
Ugurcan Togay (Republic of Türkiye Ministry of National Education)
Ulviya Mikayilova (ADA University)

Editorial council

Akif Abbasov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Anar Khalafov (The State Agency for Preschool and General Education)
Asef Zamanov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Arzu Suleymanova (Secondary school No. 177)
Anvar Abbasov (Baku Slavic University)
Buket Akkoyunlu (Çankaya University, Turkey)
Jalal Allahverdiyev (Azerbaijan State University of Economics)
Doris Bühler-Niederberger (University of Wuppertal, Germany)
Elza Mollayeva (Baku State University)
Elnara Mammadova (Azerbaijan State Pedagogical University)
Elvin Rustamov (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Eve Eisenschmidt (Tallinn University, Estonia)
Farrukh Rustamov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Gulshan Eminova (Azerbaijan State Pedagogical University)
Gulnoza Oripova (Fergana State University)
Guljahon Jumanazarova (Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan)
Hamlet Isakhanli (Khazar University, Azerbaijan)
Humeyir Ahmadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Hagigat Hajiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Intigam Jabrayilov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilaha Rasulova (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Ilaha Shikhalieva (Baku State University)
Irada Malikova (Secondary school No. 74)
Ilham Javadov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Konul Pirverdiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Qudsiyya Gambarova (Institute of Linguistics named after Nasimi, ANAS)
Nodira Soatova (Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan)
Parizod Turpova (Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan)
Pavel Lushin (Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)
Ramiz Aliyev (Azerbaijan State Pedagogical University)
Subhan Tahbli (The Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University)
Surayo Eshonkulova (Alfraqanus International University, Uzbekistan)
Sevinj Alfaheda (Azerbaijan State Marine Academy)
Sharafat Bakhishova (Azerbaijan State Pedagogical University)
Shahla Aliyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Vidadi Khalilov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Vira Remajevskaya (Education and Rehabilitation Center «Lewenia», Ukraine)
Valery Kirichuk (The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)

Editorial team

Mahabbat Aliyeva, Landa Jafarova, Aytan
Hasanova, Arzu Nuruzade, Irada Asadova, Farida Ahmadova, Seljan Heydarova

Address:

37 Nasimi St., Baku, Azerbaijan 1118
Tel: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

Laləzar Cəfərova

STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil
kurikulumuna inteqrasiyası

9-19

Elza Mollayeva

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin əhəmiyyəti

21-34

Xalidə Həmidova

Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsinin məktəbəqədər təhsildə tətbiqi:
nəzəri-tənqidi təhlil və qlobal praktika

35-48

Ruqiyyə Tağıyeva

İbtidai siniflərdə təlim prosesinə süni intellektin səmərəli
inteqrasiyası

49-61

Sevinc Zeynalova

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin
optimal yolları

63-75

Arzu Novruzova

Məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin
əhəmiyyəti

77-88

Ayşən Məmmədova

Xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkarlanmasının pedaqoji-praktik
zərurəti

89-101

Aqşin Əliyev

Konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlərin Çin dilindən Azərbaycan
dilinə tərcümə problemləri: Konfutsinin “Söhbətlər və mühakimələr”
kitabı əsasında təhlil

103-117

Lalazar Jafarova

Integration of the steam approach into the preschool education curriculum 9-19

Elza Mollayeva

The importance of the Azerbaijani language and visual arts in gender-role education of children at preschool and primary school age 21-34

Khalida Hamidova

Application of John Dewey's educational philosophy in preschool education: theoretical-critical analysis and global practice 35-48

Rugiyya Taghiyeva

The role of artificial intelligence in the development of the primary education process 49-61

Sevinc Zeynalova

Optimal approaches to managing preschool education institutions in the contemporary era 63-75

Arzu Novruzova

The importance of proper use of digital tools in preschool education 77-88

Ayshan Mammadova

The pedagogical and practical necessity of early identification of specific learning difficulties 89-101

Agshin Aliyev

Problems of translating culture-loaded terms in Konfucian philosophy from Chinese into Azerbaijani: an analysis based on Confucius' the Analects 103-117

INTEGRATION OF THE STEAM APPROACH INTO THE PRESCHOOL EDUCATION CURRICULUM

Lalazar Jafarova

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
Ph.D. in Pedagogy, associate professor
E-mail: l.cafarova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2620-2351>

Abstract. The article provides a scientifically grounded analysis of the integration of the STEAM approach (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) into the preschool education curriculum within the context of contemporary pedagogical trends. The study emphasizes the development of creativity and innovative thinking skills in children through a project-based learning model, the support of social-emotional learning (SEL), and the organization of integrative, interdisciplinary instruction across developmental domains and learning activities within real-life contexts. Particular attention is given to the formation of early mathematical and logical thinking skills, as well as the development of environmental awareness through nature-oriented activities in the preschool educational environment. The article substantiates, with reference to relevant scientific literature, that the STEAM approach contributes not only to the development of academic competencies but also to the cultivation of social responsibility, collaboration, empathy, and environmental consciousness among children. The article highlights the pedagogical contribution of the STEAM approach to the formation of a flexible curriculum model in preschool education that is based on children's interests and real-life experiences.

Keywords: STEAM education, preschool curriculum, project-based learning, socio-emotional development, integrative learning, early mathematical thinking, environmental education.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.129

To cite this article: Jafarova L. (2026). Integration of the steam approach into the preschool education curriculum. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 9-19.

Article history: received – 12.01.2026; accepted – 13.02.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

STEAM YANAŞMASININ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL KURİKULUMUNA İNTEQRASIYASI

Laləzar Cəfərova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: l.cafarova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2620-2351>

Annotasiya. Məqalədə STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyası müasir pedaqoji tendensiyalar fonunda elmi əsaslarla təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində layihə əsaslı öyrənmə modeli əsasında uşaqlarda yaradıcılıq və innovativ düşüncə bacarıqlarının inkişafı, sosial-emosional öyrənmənin (SEL) dəstəklənməsi, inkişaf sahələri və məşğələlərarası inteqrativ təlimin real həyat kontekstində təşkili, erkən yaşda riyazi və məntiqi təfəkkürün formalaşdırılması və ekoloji düşüncənin məktəbəqədər müəssisə mühitində təbiət yönümlü fəaliyyətlərlə inkişaf etdirilməsi istiqamətləri geniş şərh olunur. Məqalədə STEAM yanaşmasının yalnız akademik bacarıqlara deyil, həm də uşaqlarda sosial məsuliyyət, əməkdaşlıq, empatiya və ekoloji şüurun formalaşmasına xidmət etdiyi elmi mənbələrə istinadla əsaslandırılır. Nəticə olaraq, tərbiyəçi-müəllimlər üçün metodik hazırlığın gücləndirilməsi, kurikulumda inteqrativ və layihə əsaslı modellərin prioritetləşdirilməsi, ailə və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi əməkdaşlığının təşviqi kimi təkmilləşdirmə təklifləri irəli sürülür. Məqalə STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil mühitində uşaq maraqları və real həyat təcrübələri əsasında qurulmuş çevik kurikulum modelinin formalaşdırılmasına verdiyi pedaqoji töhfəni ön plana çıxarır. **Açar sözlər:** STEAM təhsili, məktəbəqədər kurikulum, layihə əsaslı öyrənmə, sosial-emosional inkişaf, inteqrativ təlim, erkən riyazi təfəkkür, ekoloji təlim.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.129

Məqaləyə istinad: Cəfərova L. (2026). STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyası. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (254), səh. 9-19.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.01.2026; qəbul edilib – 13.02.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

STEAM yanaşması məktəbəqədər təhsil kurikulumunda uşaqyönümlü və integrativ öyrənmə modelini təmsil edir. Bu yanaşma uşaqların elmi, texnoloji, mühəndislik, riyazi və yaradıcı bacarıqlarının inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların sosial, emosional və ekoloji biliklərini də inkişaf etdirir [Davis, J., Elliott, S., 2019].

STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyasında layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning – PBL) mühüm didaktik model kimi çıxış edir. Bu model uşaqların yalnız məlumatı qəbul edən passiv subyekt olmasına deyil, problem həll edən, tədqiqat aparən və yaradıcı məhsul ortaya qoyan aktiv iştirakçıya çevrilməsinə şərait yaradır [Siraj-Blatchford., Pramling-Samuelsson., 2016]. Layihə əsaslı öyrənmə prosesində uşaqlar real həyatdan götürülmüş situasiyalarla qarşılaşır, suallar formalaşdırır, fərziyyə irəli sürür, eksperiment aparır, nəticələri müşahidə edir və öz tapıntılarını təqdim edirlər. Beləliklə, öyrənmə prosesində məlumatın əzbərlənməsi deyil, onun yaradıcı tətbiqi və transformasiyası əsas hədəfə çevrilir.

Məktəbəqədər yaş dövründə aparılan layihələr, adətən, uşaqların maraq obyektlərinə uyğun seçilir, “Hava necə dəyişir?”, “Kölgə necə yaranır?”, “Niyə bəzən bitkilər böyümür?” kimi suallar təbiət, texnologiya və gündəlik həyatla bağlı öyrənməni stimullaşdırır. Bu zaman uşaqlarda müşahidəetmə, fərqləndirmə, səbəb-nəticə əlaqəsi qurma, ideya irəli sürmə və prototip hazırlama kimi yaradıcılıq bacarıqları formalaşır. STEAM yanaşmasının integrativ xarakteri layihə əsaslı öyrənməni daha da gücləndirir: uşaq eyni anda konstruksiya qurur (engineering), ölçmə aparır (mathematics), rəsm çəkir və modelləşdirir (arts), eksperiment aparır və nəticəni test edir (science & technology). Məsələn, “Su niyə buxarlanır?” layihəsi uşaqlara eksperiment və müşahidə yolu ilə nəticə çıxarma bacarığını öyrədir. Bu layihələr, həmçinin komanda işini, ideyaları paylaşmaq və tənqidi düşünmək kimi sosial bacarıqların inkişafına da xidmət edir [Edwards, S., Cutter-Mackenzie-Knowles., 2020].

Eləcə də layihə əsaslı öyrənmə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tənqidi düşüncə, komanda işi, liderlik, empatiya və öz ideyasını təqdim etmək bacarıqlarının inkişaf etdirir. Uşaq prosesin mərkəzində olduğuna görə tərbiyəçi-müəllim fasilitator rolunda çıxış edir, yəni istiqamətləndirir, müdaxilə etmir, seçim azadlığı yaradır. Bu isə öyrənməni uşağın daxili motivasiyasına söykənən təcrübəyə çevirir. Nəticə etibarilə, layihə əsaslı öyrənmə yalnız bilik əldə etmə üsulu deyil, müstəqil düşüncə, innovativ və təşəbbüskar fərdin formalaşdırılması üçün strateji metod kimi STEAM təhsil fəlsəfəsinin nüvəsini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyasının elmi-pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək, onun uşaqların idraki, yaradıcı və problem həlletmə bacarıqlarının inkişafına təsirini nəzəri və praktik baxımdan təhlil etmək, eyni zamanda bu yanaşmanın məktəbəqədər təhsil mühitində tətbiqi imkanlarını araşdırmaq və kurikulumun məzmununa uyğun inteqrasiya mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir.

Problemin qoyuluşu

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil sisteminin əsas vəzifələrindən biri uşaqlarda erkən yaşlardan tənqidi düşünmə, yaradıcı yanaşma, əməkdaşlıq və problem həlletmə bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır, lakin mövcud məktəbəqədər təhsil kurikulumunda məşğələlər və inkişaf sahələri arası inteqrasiya və tətbiq-yönlü fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi hələ də sistemli xarakter daşımır. Bu baxımdan, elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatın inteqrasiyasına əsaslanan STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna necə və hansı yollarla daxil edilə bilməsi müasir pedaqoji nəzəriyyə və təcrübə baxımından aktual elmi problemdir. Problemin həlli məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və uşaqların gələcək təlim pillələrinə daha hazırlıqlı keçidinə şərait yarada bilər.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat sistemli, inteqrativ və şəxsiyyətyönlü yanaşmalar əsasında aparılmışdır. Metodoloji əsas kimi müasir pedaqoji nəzəriyyələr, erkən yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri və məktəbəqədər təhsildə kurikulum yanaşmaları götürülmüşdür.

STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsildə tətbiqi zamanı uşaqların yaş və inkişaf xüsusiyyətləri, öyrənmədə oyun və fəaliyyətin rolu, eləcə də təcrübə və müşahidəyə əsaslanan təlim prinsipləri nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat metodları

Məqalənin hazırlanması prosesində aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur:

- elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili – STEAM yanaşması, məktəbəqədər təhsil və kurikulum inteqrasiyası üzrə yerli və xarici mənbələrin öyrənilməsi;
- müqayisəli təhlil metodu – müxtəlif ölkələrin məktəbəqədər təhsil təcrübəsində STEAM yanaşmasının tətbiqinin müqayisəli şəkildə araşdırılması;
- sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə – əldə edilən nəzəri və praktik məlumatların strukturlaşdırılması;
- müşahidə metodu – məktəbəqədər təhsil mühitində STEAM elementlərinin

tətbiq imkanlarının dəyərləndirilməsi;

- pedaqoji modelləşdirmə – STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyasının mümkün modelinin hazırlanması.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər yaşda uşaqların sosial-emosional inkişafının dəstəklənməsi

Məktəbəqədər yaşda sosial-emosional inkişafın dəstəklənməsi STEAM kurikulumunun vacib hissəsidir. STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil proqramına (kurikulumuna) inteqrasiyası yalnız elmi-texniki savadlılığın deyil, eyni zamanda uşaqların sosial-emosional inkişafının sistemli şəkildə dəstəklənməsini hədəfləyir. Müasir pedaqoji tədqiqatlara görə, məktəbəqədər yaş dövründə sosial-emosional bacarıqların – özünüifadə, empatiya, əməkdaşlıq, məsuliyyət, emosiyaları idarəetmə və münaqişə həllətmə bacarıqlarının təlim prosesi ilə əlaqəli şəkildə formalaşdırılması uşağın gələcək akademik və sosial uğurlarının proqnozlaşdırıcısı hesab olunur. STEAM yönümlü təlim mühiti uşaqdan yalnız texniki-fəlsəfi düşüncə deyil, digər uşaqlarla birlikdə qərar vermə, ideyaları paylaşma və komanda şəklində nəticə əldə etmə bacarığını tələb edir. Bu isə sosial-emosional inkişafın təbii şəkildə stimullaşmasına imkan yaradır. Layihə əsaslı və tədqiqat yönümlü fəaliyyətlər uşaqlarda empatiya, əməkdaşlıq, liderlik, özünütənzimləmə və məsuliyyət kimi bacarıqları gücləndirməklə, sosial bacarıqlara yiyələnmələrinə imkan verir [Edwards, S., Cutter-Mackenzie-Knowles., 2020]. Uşaqlarla işləyən tərbiyəçi-müəllim bu prosesdə fasilitator rolunu oynayaq uşaqların emosiyalarını ifadə etmələrinə, başqalarının baxış bucağını anlamalarına və öz qərarlarını əsaslandırmaqlarına şərait yaradır. Məsələn, STEAM layihəsində bəzi uşaqlar müşahidəçi, bəziləri prototip hazırlayan, digərləri ideyaları təqdim edən rolunu öz üzərinə götürərək ictimai qarşılıqlı əlaqə və emosional qarşılıq vermə davranışını inkişaf etdirirlər. Tərbiyəçi-müəllim bu prosesdə nəzarət edən deyil, emosional dəstək göstərən və konstruktiv ünsiyyət modelini nümayiş etdirən fasilitator kimi çıxış edir. Uşağın hissələrini şifahi ifadə etməsinə şərait yaradılır (“Bu pazlları düzəldəndə həyəcanlandım”, “Əvvəl alınmadı və məyus oldum, yenidən sınamaq istəyirəm” və s.), bu isə emosional savadlılıq və özünü tənzimləmə bacarığını gücləndirir. Digər tərəfdən, STEAM mühitində yaradılan problem həll etmək üçün müzakirə, debat, müştərək qərar vermə situasiyaları uşaqların empatiya qurma bacarığını artırır, çünki onlar öz fikirlərini qorumaqla yanaşı başqalarının baxış bucağını da dinləməyi və qiymətləndirməyi öyrənirlər. Sosial-emosional öyrənmə komponentlərinin STEAM layihələrinə inteqrasiyası dünyada ən səmərəli erkən yaş təhsil modellərindən biri kimi qəbul

olunur (Finlandiya, Kanada, Sinqapur nümunələrində olduğu kimi). Beləliklə, STEAM yanaşması məktəbəqədər təhsil mühitində sadəcə intellektual deyil, bütöv şəxsiyyətin – sosial, emosional və yaradıcı potensiala malik fərdin inkişafını təmin edən kompleks pedaqoji sistem kimi çıxış edir.

İntegrativ təlim və real həyat situasiyalarında öyrənmənin təşkili

STEAM yanaşmasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna inteqrasiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri inkişaf sahələri arası (inteqrativ) təlim modeli üzərində qurulması və öyrənmənin real həyatla birbaşa əlaqələndirilməsidir. Bu modelə görə, uşaq məlumatı ayrı-ayrı məşğələlər üzrə təcrid olunmuş şəkildə deyil, həyatın içindən gələn problemləri həll etməklə və müxtəlif bilik sahələrini təbii şəkildə birləşdirərək mənimsəyir. Məsələn, “Niyə yağışdan sonra göy qurşağı görünür?” və ya “Təbiəti niyə qorumalıyıq?” kimi situasiyayönümlü suallar uşaqlarda həm ekoloji şüurluluq, həm də elmi düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edir. İntegrativ təlim uşağın idraki, sosial, yaradıcı və emosional bacarıqlarını bütöv şəkildə inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Belə mühitdə uşaq eyni anda mühəndislik düşüncəsi ilə konstruksiya qurur, riyazi ölçmələr aparır, təbiət hadisələrini müşahidə edir, estetik dizayn hazırlayır və bütün bunları sosial ünsiyyət daxilində təqdim edir. Bu yanaşmada “öyrənmə üçün həyat” deyil, “həyat əsasında öyrənmə” prinsipi əsas götürülür. Təlim mövzuları əvvəlcədən sərt şəkildə müəyyən edilmir, əksinə, uşaqların maraqlarına və gündəlik həyat təcrübələrinə uyğun şəkildə dinamik olaraq formalaşdırılır. Real həyat situasiyalarında öyrənmə uşaqlarda tənqidi düşüncə, təşəbbüskarlıq, qərarvermə, adaptasiya və çevik düşünmə kimi XXI əsr bacarıqlarını formalaşdırır. Bu prosesdə müəllim ənənəvi bilik ötürücüsü kimi deyil, öyrənməni təşkil edən, istiqamətləndirən və uşağın müstəqil kəşfini təşviq edən mentor funksiyasını icra edir. Məsələn, “Bağçamızın həyatını dizayn edək” layihəsində uşaq torpağın növünü araşdırır (science), ölçülər aparır (mathematics), həlli planlaşdırır (engineering), eskiz hazırlayır (arts), kiçik modellə sınaq keçirir (technology) və sonda real həyatda tətbiq oluna biləcək ekoloji məsuliyyətli layihə hazırlayır.

STEAM əsaslı kurikulumda integrativ təlim uşaqları fərdi və kollektiv fəaliyyətlər vasitəsilə həyatla əlaqəli problemləri həll etməyə təşviq edir [Davis, J., Elliott, S., 2019]. İnkişaf sahələri arası inteqrasiya sayəsində uşaq eyni anda elmi müşahidə, texnoloji və mühəndislik konstruksiyaları, riyazi ölçmə, yaradıcı dizayn və təqdimat bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Erkən yaşda riyazi və məntiqi təfəkkürün formalaşdırılma yolları

STEAM əsaslı kurikulumda erkən yaş dövründə riyazi və məntiqi təfəkkürün inkişafı ənənəvi, əzbərçiliyə əsaslanan təlim modellərindən fərqli olaraq, uşaqların aktiv iştirakını təmin edən real problem həllinə, tədqiqat, müşahidə və eksperimentə söykənən fəaliyyətlər vasitəsilə təşkil edilir. Bu yanaşma uşaqların riyazi

.....
anlayışları mexaniki yadda saxlamaqla deyil, onları gündəlik həyat situasiyala-
rında tətbiq etməklə mənimsəməsinə şərait yaradır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün riyaziyyat abstrakt simvollarından ibarət deyil, hərəkət, manipulyasiya, eksperiment və həyatla əlaqəli modelləşdirmə yolu ilə dərk olunan mənalı bir prosesdir. Məsələn, “oyuncaq market qurmaq”, “su ilə ölçmə”, “təbiətdə obyektləri ölçülərinə görə qruplaşdırmaq”, “fasilsiz ritm yaratmaq” kimi fəaliyyətlər uşağın say, ardıcılıq, miqdar-məkan əlaqələri, müqayisə, təsnifat və səbəb-nəticə məntiqi kimi fundamental anlayışları öz təcrübəsinə söykənərək formalaşdırmasına imkan yaradır. STEAM modelində riyazi bacarıqlar yalnız riyazi tapşırıqlar vasitəsilə deyil, mühəndislik konstruksiyaları qurmaq (LEGO, bloklar, təbiət materialları), ritmik musiqi strukturlarını yaratmaq, modelləşdirmə və prototipləşdirmə (məktəbəqədər təhsildə prototipləşdirmə — uşaqların fikir və təsəvvürlərini sadə modellərə, maketlərə və ya hərəkət edən konstruksiyalara çevirmə prosesidir. Yəni uşaq bir ideya düşünür, sonra onu əlində olan materiallarla “kiçik versiya” kimi qurur) zamanı ölçmə və planlama aparmaq yolu ilə inkişaf etdirilir. Bu, uşağın mücərrəd düşüncə potensialını hiss edərək, sınıyaraq və yaradıcı şəkildə nəticələndirərək gücləndirir. Eyni zamanda uşaq sadəcə “dənə və ya rəqəm saymır”, sayı həyatla əlaqələndirir — “Biz neçə nəfərlik stul quraşdırmalıyıq?”, “Bu körpü nə qədər yük götürə bilər?”, “Bu konstruktorun hündürlüyünü dəyişsək, sabit qalacaqmı?” kimi situasiyalar məntiqi təfəkkürü təbii şəkildə aktivləşdirir.

Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, erkən yaşda riyazi düşüncə təkrar və drill tipli məşqlərlə (“Drill tipli məşqlər” ifadəsi pedaqogikada uşaqlara və ya şagirdlərə müəyyən bacarıqları təkrar-təkrar və sistemli şəkildə öyrətmək üçün aparılan məşqlər mənasını verir. Yəni bu, praktiki və ya riyazi tapşırıqları sadəcə təkrar edərək yadda saxlamaq avtomatlaşdırmaq üsuludur. Məsələn: riyaziyyatda “ $2+3$, $4+1$, $5+2$ ” kimi toplama tapşırıqlarını dəfələrlə həll etmək; hərfləri və ya sözləri təkrar-təkrar yazmaq; rəqəmsal düymələri və ya simvolları təkrar oxumaq. Bu tip məşqlər uşağa avtomatik bacarıqlar qazandırır, amma yaradıcı və tədqiqatyönümlü düşüncəni inkişaf etdirmir, yəni STEAM yanaşmasında daha çox problem həllətmə və layihə əsaslı öyrənmə üstün tutulur) deyil, həll tələb edən tapşırıqlarla, fərziyyələr qurmaq, nəticə çıxarmaq, səhvi analiz etmək və yenidən sınaqdan keçirmək kimi koqnitiv proseslərlə daha güclü formalaşır. Bu model uşaqlarda hesablama deyil, düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Məhz bu səbəbdən STEAM yanaşması riyaziyyatı həyatın içində mövcud olan funksional, yaradıcı və tətbiq olunan bacarıq kimi təqdim edir. Nəticə olaraq, erkən yaşda formalaşan məntiqi-riyazi təfəkkür uşağın yalnız akademik deyil, strateji düşünən və gələcəyin problem həll edən innovativ fərdi kimi yetişməsinə təməl yaradır.

Riyazi və məntiqi təfəkkür yalnız əzbərləmə yolu ilə deyil, real problemlərin həlli və tədqiqat əsaslı fəaliyyətlər vasitəsilə inkişaf etdirilir (Siraj-Blatchford, Pramling-Samuelsson, 2016). Uşaqlar oyun, ölçmə və eksperimentlər vasitəsilə say, ardıcılıq, miqdar-məkan əlaqələri, təsnifat və səbəb-nəticə məntiqini öyrənirlər. Konstruksiya, modelləşdirmə, bloklar və təbiət materiallarından istifadə riyazi və məntiqi bacarıqların funksional və yaradıcı şəkildə inkişafını təmin edir. STEAM yanaşması uşaqlarda sadəcə hesablama bacarıqları deyil, həm də problemləri təhlil etmə, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmə və optimal həll yolları tapma bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir. Bu isə onların məntiqi təfəkkürünü, tənqidi düşüncəsini və qərarvermə qabiliyyətini gücləndirir.

Uşaqlarda ekoloji düşüncənin formalaşması və təbiət yönümlü təlim

STEAM yanaşmasının mühüm istiqamətlərindən biri məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ekoloji düşüncə, təbiətə empatiya və ekosistem məsuliyyəti kimi dəyərlərin erkən yaşdan formalaşdırılmasıdır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, ekoloji dəyərlər sonradan nəzəri şəkildə öyrədildikdə deyil, təbiətlə canlı ünsiyyət, müşahidə və təcrübəyə əsaslanan fəaliyyət vasitəsilə daha dayanıqlı şəkildə formalaşır. Məsələn, “öz mini-ekosistemimizi yaradaq”, “bitkilərə nə lazımdır?”, “su niyə vacibdir?”, “yaşillıq yox olsa nə baş verər?” kimi real ekoloji suallar uşaqlarda həm elmi düşüncə, həm də etik məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Təbiət yönümlü təlimdə uşaqlar yalnız müşahidə aparmır, həm də təbiət hadisələrini model olaraq qəbul edir, onun davamlılığını qorumağın yolları barədə ideyalar, ekoloji problemin həlli istiqamətində təkliflər irəli sürürlər. Bu yanaşma uşağın təbiəti “xarici obyekt” yox, öz mövcudluğunun bir hissəsi kimi qəbul etməsinə və “ekoloji vətəndaşlıq” dəyərlərini erkən yaşdan qavramasına imkan yaradır.

STEAM kurikulumunda ekoloji düşüncənin inkişafı uşaqlarda təbiətə empatiya və ekoloji məsuliyyət hissini formalaşdırması ilə birbaşa bağlıdır [Davis, J., Elliott, S., 2019; Edwards, S., Cutter-Mackenzie-Knowles., 2020]. Layihə və təcrübə əsaslı fəaliyyətlər uşaqlara təbiəti müşahidə, ekosistemlərin davamlılığını anlama və öz həll yollarını irəli sürmə bacarığı qazandırır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində mini-ekosistemlərin (akvarium, terrarium, bitki guşəsi) yaradılması, müşahidə jurnallarının aparılması, təbiət hadisələrinin ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə izlənilməsi, bitkilərin və heyvanların baxımı uşaqlarda ekoloji düşüncə və məsuliyyət anlayışını formalaşdırır [Güler, T., 2017; UNESCO., 2022]. Bu praktiki fəaliyyətlər uşaqların ətraf mühitə qarşı həssaslığını artırır və ekoloji biliklərini təcrübə vasitəsilə inkişaf etdirir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə etibarilə, STEAM yönümlü kurikulum məktəbəqədər təhsildə yalnız bilik ötürən deyil, həm də məsuliyyətli, yaradıcı, əməkdaşlığa açıq, ekoloji şüurlu və innovativ düşünən fərd formalaşdırmağa xidmət edir. Təbiət yönümlü təhsil modeli uşağın emosional-intellektual balanslı şəkildə inkişafına, həyatla əlaqəli mənalı təcrübə qazanmasına və sosial dəyərlər əsasında qərarvermə bacarıqlarının yaranmasına şərait yaradır. STEAM yanaşmasının məktəbəqədər kurikulumuna inteqrasiyası uşaqların yaradıcılıq, problem həlletmə, sosial-emosional, riyazi və məntiqi bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirməsinə xidmət edir. Eyni zamanda uşaqlarda ekoloji düşüncə, məsuliyyət və adaptiv bacarıqlar formalaşdırır.

Bu baxımdan, məktəbəqədər təhsil proqramının (kurikulumun) təkmilləşdirilməsi vacibdir və fəaliyyətlərin təşkili zamanı aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması məqsədəuyğun olar:

- məktəbəqədər təhsil proqramına “ekoloji müşahidə jurnalı”, “öz bağçamızı yaradaq”, “təbiət laboratoriyası” və s. kimi fasiləsiz layihələrin daxil edilməsi;
- tərbiyəçi-müəllimlər üçün “ekoloji pedaqogika və STEAM inteqrasiyası” mövzusunda xüsusi təlim proqramlarının hazırlanması;
- təbiət yönümlü təlimin açıq hava mühiti, real təbiət müşahidələri və ekosistem modelləşdirməsi əsasında həyata keçirilməsi;
- valideynlərlə birgə ekoloji məsuliyyət aksiyaları və ailə əsaslı təbiət layihələri təşkil olunması;
- kurikulumda ekoloji tərbiyənin müstəqil bölmə kimi deyil, bütün məşğələlərlə inteqrativ yanaşma əsasında təqdim edilməsi.

Kurikulumda riyazi və məntiqi təfəkkür, yaradıcılıq, sosial-emosional və ekoloji bacarıqların inkişafı əlaqəli və ardıcıl fəaliyyətlər vasitəsilə təmin olunmalıdır.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil sistemində inteqrativ və praktik yönümlü yanaşmaların təbii tələb olunduğundan, STEAM konsepsiyasının məktəbəqədər təhsil kurikulumuna daxil edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Erkən yaş dövrü uşaqların yaradıcılıq, problem həlletmə və məntiqi düşünmə bacarıqlarının formalaşmasında kritik mərhələ olduğu üçün bu yanaşmanın təbii qlobal təhsil tendensiyaları ilə uzlaşır. Pedaqoji prosesdə layihə əsaslı öyrənmə və təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətlərin artırılması da məktəbəqədər səviyyədə STEAM inteqrasiyasına tələbat yaradır. Bununla yanaşı, ekoloji şüur, sosial-emosional inkişaf və əməkdaşlıq kimi XXI əsr bacarıqlarına tələbin yüksəlməsi bu mövzunun aktuallığını daha da gücləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə STEAM yanaşmasının məktəbəqədər kurikulumuna inteqrasiyasını sistemli şəkildə araşdıraraq, onun erkən yaş inkişaf sahələri ilə əlaqələndirilməsinə dair yeni elmi əsaslandırma təqdim edilir. Məqalə layihə əsaslı öyrənmə, sosial-emosional öyrənmə (SEL) və ekoloji təlim kimi komponentlərlə STEAM arasında qarşılıqlı əlaqəni hərtərəfli izah edir. Uşaqlarda erkən mühəndislik təfəkkürü və prototipləşdirmə bacarıqlarının formalaşmasına dair yeni metodoloji çərçivə də tədqiqatın yenilik tərəfini təşkil edir. Bundan başqa, inteqrativ təlimin real həyat kontekstində təşkilinə dair yekunlaşdırılmış modellər elmi ədəbiyyata yeni töhfə kimi qiymətləndirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticələri məktəbəqədər müəssisələrdə STEAM yönümlü məşğələlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün tərbiyəçi-müəllimlərə konkret metodik istiqamətlər təqdim edir. Kurikulumda layihə əsaslı və oyun yönümlü fəaliyyətlərin artırılması, təbiət yönümlü öyrənmə mühitlərinin təşkili və uşaqların fəal iştirakına əsaslanan üsullar praktiki tətbiq üçün əhəmiyyətli baza yaradır. Məqalənin tövsiyələri ailə-məktəbəqədər müəssisəsi əməkdaşlığının gücləndirilməsinə və valideynlərin STEAM-in erkən yaşda rolunu dərk etməsinə dəstək verir. Eyni zamanda inteqrativ təlim mühitlərinin yaradılması istiqamətində pedaqoji heyət üçün istifadə oluna biləcək yanaşmalar təqdim olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 25 oktyabr.
2. "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı". (2019). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 8 avqust.
3. Cəfərova, L. (2002). Məktəbəqədər tərbiyə sisteminin müasir problemləri. "Təhsil, Mədəniyyət, İncəsənət", № 4, s.71–72.
4. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2017). Bakı şəhəri, 16 iyun
5. Davis, J., Elliott, S. (2019). Research in Early Childhood Education for Sustainability. Routledge.
6. Edwards, S., Cutter-Mackenzie-Knowles, A. (2020). Early Childhood Education and Ecological Learning. Journal of Environmental Education.
7. Güler, T. (2017). Environmental Education in Early Childhood. International Journal of Early Years Education.

8. Siraj-Blatchford, J., Pramling-Samuelsson, I. (2016). STEM and Sustainability in Early Years Learning. Springer.
9. UNESCO. (2022). Education for Sustainable Development in Early Childhood.

THE IMPORTANCE OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND VISUAL ARTS IN GENDER-ROLE EDUCATION OF CHILDREN AT PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE

Elza Mollayeva

Baku State University,
doctor of pedagogical sciences, professor
E-mail: elzamollayeva@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the process and development of socialization during preschool and primary school age. It examines how the formation of feminine and masculine qualities in children depends on whether gender-role socialization is conducted in a spontaneous or a purposeful manner. Preschool age is characterized as a period of active socialization, acquisition of cultural habits, and the awakening of moral and aesthetic feelings. Pedagogues and psychologists have repeatedly emphasized the importance of organizing this process purposefully during the preschool period and subsequently in primary education. The article analyzes gender education as an essential component of moral education during these developmental stages, contributing to the holistic development of boys and girls and to their acquisition of gender-specific psychological characteristics and social roles. In fostering social gender equality among children at preschool and primary school age, examples of oral folk literature and works of visual arts serve as rich and valuable educational resources. In particular, fairy tales play a significant socio-pedagogical role in the internalization of gender behavior patterns, alongside the development of children's imagination, speech, and memory. Fairy tales also contribute to the development of figurative, coherent, and expressive speech, as well as to the enrichment of vocabulary. One of the key issues highlighted in the article is the necessity for educators and teachers to consistently focus on eliminating gender stereotypes that hinder the establishment of gender equality when interpreting and explaining oral folk literature to children.

Keywords: gender-role education, gender equality, preschool and primary school age, oral folk literature, fairy tales, painting and sculpture, design.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.123

To cite this article: Mollayeva E. (2026). The importance of the Azerbaijani language and visual arts in gender-role education of children at preschool and primary school age. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 21-34.

Article history: received – 15.01.2026; accepted – 17.02.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ KİÇİK MƏKTƏB YAŞ DÖVRÜNDƏ
UŞAQLARIN CİNSİ ROL TƏRBIYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT FƏNLƏRİNİN ƏHƏMIYYƏTİ

Elza Mollayeva

Bakı Dövlət Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
E-mail: elzamollayeva@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Annotasiya. Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın fəal sosiallaşması, mədəni vərdişlərin mənimsənilməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür. Bu prosesin məhz məktəbəqədər dövrdə, daha sonra isə ibtidai siniflərdə məqsəddüyükün şəkildə aparılmasının vacibliyi pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Məqalədə məhz bu yaş dövrlərində uşaqların mənəvi tərbiyəsində, oğlan və qızların hərtərəfli inkişafında, onların qadın və kişiyyə məxsus psixoloji xüsusiyyətləri və sosial rolları mənimsəməsində cinsi tərbiyyə vacib istiqamət kimi təhlil olunur. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlara cinslər arasında sosial bərabərliyin aşılınması prosesində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri və təsviri incəsənət əsərləri zəngin mənəvi rolunu oynayır. Xüsusilə nağıllar uşaq təxəyyülünün, nitqinin və hafizəsinin inkişafı ilə bərabər, həm də gender davranışlarının mənimsənilməsində sosial-pedaqoji əhəmiyyətə malikdir. Nağıllar, eyni zamanda onların nitqinin obrazlı, ardıcıl və ifadəli olmasına, söz ehtiyatının zənginləşməsinə də kömək edir. Məqalədə diqqətə çatdırılan məsələlərdən biri də, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini uşaqlara izah edən zaman tərbiyyəçi-müəllimin cinslər arasında gender bərabərliyinin bərqərar olmasına maneə yaradan gender stereotiplərinin aradan qaldırılması işinin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasının vacibliyidir.

Açar sözlər: məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrü, uşaq, cinsi rol tərbiyyəsi, gender bərabərliyi, şifahi xalq ədəbiyyatı, rəssamlıq və heykəltaraşlıq, dizayn.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.123

Məqaləyə istinad: Mollayeva E. (2026). Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin əhəmiyyəti. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (254), səh. 21-34.

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.01.2026; qəbul edilib – 17.02.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-ictimai inkişafı şəxsiyyətin hərtərəfli vətəndaş kimi formalaşmasını təhsil sisteminin qarşısında əsas vəzifələrdən biri kimi qoyur. Bu prosesin əsası məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə qoyulur və sonrakı yaş dövrlərində inkişaf etdirilir. Məhz bu dövrdə uşaqların mənəvi-psixoloji-sosial inkişafı daha intensiv xarakter daşıyır və bu inkişafın düzgün gedişində tərbiyə amili həlledici rola malikdir. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlar cəmiyyətin üzvü kimi formalaşmağa başlayır və ətraf mühitdə mövcud olan sosial münasibətləri, öz cinslərinə aid olan davranış normalarını, ətraf mühitə münasibəti mənimsəməyə başlayırlar. Uşaqlar qız və oğlanlara xas olan sosial rolları bu mərhələdə dərk etməyə başlayır və öz davranışlarını da bu rollar əsasında reallaşdırırlar. Cinsi rol tərbiyəsi həm uşaq şəxsiyyətinin, həm də onun cinsi identikliyinə formalaşmasında əhəmiyyətli pedaqoji vasitə kimi çıxış edir. Müasir dövrdə qloballaşmanın sürətli inkişafı fonunda ailə dəyərlərində baş verən mənfi dəyişikliklər, informasiya axınının bolluğu və kütləvi informasiya vasitələrinin uşaqların dünyagörüşünə təsirinin getdikcə artması cinsi rol tərbiyəsinin aktuallığını daha da artırır. Erkən yaşlardan başlayaraq uşaqlar cinslərlə bağlı müxtəlif sosial modellərlə tanış olur və bəzi hallarda bu modellərin bir çoxu onların cinsi rol tərbiyəsinə, davranışlarına mənfi təsir göstərir. Belə neqativ halların qarşısının alınması üçün məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsi sistemli, məqsədyönlü və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə aparılmalıdır. Burada tədris edilən fənlərin və keçirilən məşğələlərin cinsi rol tərbiyəsi baxımından istifadəsi pedaqoqlar tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə sosiallaşma prosesinin gedişi və inkişafı, uşaqlara qadın və kişi keyfiyyətlərinin aşılınması cinsi rolun sosiallaşmasının nizamsız və ya məqsəduyğun şəkildə aparılmasından asılıdır. Bu barədə kurikulumun məqsədlərində də qeyd edilir: “Uşağın məktəbdəki uğurlu təhsili, şəxsiyyət kimi formalaşması, ictimai həyatda iştirak etməsi məktəbəqədər dövrdə qoyulmuş təməldən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, mədəni vərdislərin mənimsənilməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür” [Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum), 2022].

Bu prosesin məhz məktəbəqədər dövrdən başlayaraq daha sonra isə ibtidai siniflərdə məqsəduyğun şəkildə aparılmasının vacibliyi pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bu istiqamətdə ədəbiyyat və təsviri incəsənət nümunələrindən istifadə önəmli məsələlərdən biridir. Cinsi tərbiyə məhz bu yaş dövrlərində uşaqların mənəvi tərbiyəsində, həm oğlan, həm də qızların hərtərəfli inkişafında həmçinin onların qadına və kişiyyə məxsus psixoloji xüsu-

siyyətlərini, sosial rollarını mənimsəməsində vacib istiqamət kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın məqsədi məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlarla cinsi rol tərbiyəsinin müntəzəm şəkildə aparılması yolu ilə oğlan və qızlarda gender bərabərliyi dəyərlərinin formalaşdırılması və cinsi rolların mahiyyətinin düzgün qavranılmasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə nağıllardan, eləcə də incəsənət nümunələrindən istifadə imkanlarını müəyyənləşdir-məkdən ibarətdir.

Problemin qoyuluşu

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının sonrakı yaş dövrlərində rəvan getməsin-də erkən yaş dövrlərinin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Lakin aparılan mü-şahidələr və tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə həm ailələrdə, həm də təhsil müəssisələrində cinsi rol tərbiyəsinin təşkili məsələ-sinə səthi və systemsiz şəkildə yanaşılır. Bu sahədə elmi-pedaqoji nəzəri əsasların kifayət qədər olmaması, təhsil müəssisələri ilə ailələr arasında əməkdaşlığın zəif olması mövcud problemlərin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda bu sahədə çə-tinlik yaradan məsələlərdən biri də bəzi pedaqoqların və valideynlərin cinsi rol tərbiyəsi ilə bağlı bilik və bacarıqlarının kifayət qədər olmamasıdır. Nəticədə, uşaqlarla bu mövzuda aparılan söhbətlər bir çox hallarda onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun qurulmur və ya mövzu, tamamilə diqqətdən kənar qalır. Bu da uşaqlarda cinsi rollarla bağlı yanlış təsəvvürlərin və davranış uyğunsuzluqlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda uşaqlarda gedən sürətli inkişaf-ak-selerasiya prosesi, informasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı və kütləvi informasiya vasitələri sosial rollarla bağlı uşaq təsəvvürlərinə erkən yaşlardan öz təsirini göstərir. Bəzi hallarda nəzarətsiz qalan uşaqlar istər kütləvi infor-masiya məkanında, istərsə də ətraf mühitdə onların psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun olmayan mövzularla rastlaşırlar. Bu amillər uşaqların cinsi rol tərbiyəsi-nin məqsədyönlü və elmi əsaslarla aparılması zərurətini yaradır. Tədqiq edilən problemin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsinin nəzəri və praktik əsasları, təsir mexanizmləri, me-tod və formaları lazımi şəkildə sistemləşdirilməmişdir. Bu amillər də cinsi rol tərbiyəsinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir və nəticələr də məqbul sayılmır. Qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında təhsil müəssisələrində tədris edilən ədəbiyyat və incəsənət nümunələrinin rolu danılmazdır.

Yuxarıda sadalanan amillər bir daha onu göstərir ki, cinsi rol tərbiyəsinin erkən yaş dövrlərindən başlanılması və onun elmi-pedaqoji əsaslarla həm məktə-bəqədər, həm də kiçik məktəb yaş dövründə məşğələ və dərs prosesində nəzərə alınması əsas problem kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Tədqiqat metodları

Məqalənin hazırlanmasında aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir:

- **Elmi-nəzəri təhlil metodu.** Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsi ilə bağlı yerli və xarici elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın və müasir pedaqoji yanaşmaların təhlili aparılmışdır.
- **Müqayisəli təhlil metodu.** Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsi ilə bağlı aparılan pedaqoji-təcrübi işlər müqayisəli şəkildə verilmiş, bu yaş dövrünün spesifik xüsusiyyətləri dərinlən işlənmişdir.
- **Müşahidə metodu.** Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil səviyyəsində mövcud təlim və tərbiyə prosesi müşahidə edilmiş, ibtidai siniflərdə tədris edilən “Azərbaycan dili (tədris dili)” və “Təsviri incəsənət” fənlərinin problem baxımından imkanları araşdırılmışdır.
- **Təcrübənin ümumiləşdirilməsi metodu.** Yerli məktəbəqədər müəssisələrdə və orta ümumtəhsil məktəblərində aparılan cinsi rol tərbiyəsi üzrə metodlar, vasitələr və nəticələr araşdırılmış, həyata keçirilən fəaliyyət sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir.
- **Təsviri və analitik metodlar.** Əldə olunan məlumatlar sistemləşdirilmiş, təhlil edilmiş və nəticələr elmi baxımdan şərh olunmuşdur.

Bu metodların tətbiqi məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqların cinsi rol tərbiyəsində yeni elmi-metodik yanaşmaların əsaslarını və praktik əhəmiyyətini kompleks şəkildə araşdırmağa imkan vermişdir.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrünün elmi-metodik ədəbiyyatda təhlili onu deməyə əsas verir ki, cinsi rol tərbiyəsini məqsəd və vəzifələrinə yanaşma müxtəlifdir. Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, T.A.Repina, L.V.Kolomiyçenko, Y.A.Kudryavtseva görə cinsi rol tərbiyəsini əsas məqsədi böyüməkdə olan nəslə gələcəkdə sosial rolların həyata keçirilməsinə və onlarda qadın və kişi keyfiyyətlərinin formalaşmasına hazırlamaqdan ibarətdir. Müasir dövrdə qadın və kişi arasında sosial cəhətdən fərqlərin getdikcə azalması, qadınların kişilərə aid fəaliyyət sahələrinə yönəlməsi cəmiyyətdə narahatlıq doğurur.

Məktəbəqədər yaş dövrünü geniş tədqiq edən T.A.Repinaya görə, cinsi rol tərbiyəsini qarşısına qoyduğu məqsəd məktəbəqədər dövrdən başlayaraq uşaqlarda qadınlıq və kişilik haqqında, onların psixoloji xarakteristikası haqqında düzgün təsəvvürlər formalaşdırmaqdır. “Mənəvi tərbiyənin ümumi məqsədləri

hər iki cinsdən olan uşaqlar üçün qanunauyğundur, amma nəzərə almaq lazımdır ki, qadın və kişi şəxsiyyətinin strukturunda mənəvi keyfiyyətlər fərqli yerdə durur və müxtəlif çəkiyə malikdir” [Repina, T.A., 2004].

Cinsi rol tərbiyəsinin məqsədi oğlanlarda mərdlik, emosional dayanıqlıq, cəsarətlilik, qətiyyətlilik, məsuliyyətlilik, qadınlara qarşı alicənab davranış kimi keyfiyyətlər, qızlarda isə incəlik, zəriflik, qayğıkeşlik, ciddilik, dözümlülük, münaqişələri sülh yolu ilə həll etməyə meyillilik kimi “feminin keyfiyyətlər” aşılanmaqdır.

Digər tədqiqatçı L.V.Kolomiyçenkoya görə, məktəbəqədər yaş dövründə cinsi (cinsi rol) tərbiyənin əsas məqsədi oğlan və qızlarda həm öz, həm də əks cinsə qarşı humanist, tolerant münasibətin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir [Kolomiyçenko, L.V., 2006]. N.E.Tatarintseva isə cinsi inkişafda əsas diqqəti şəxsiyyətin cinsi rol təcrübəsinə yönəldir. Onun fikrincə, cinsi tərbiyə böyüklərlə ünsiyyət, sosial mühitin və mədəniyyətin sosial-pedaqoji təsiri ilə şərtlənir. Bu baxımdan, müəllimin hər bir uşağın cinsi rol təcrübəsinə müəyyən etməsi vacibdir [Tatarintseva, N.E., 2008].

Cinsi rol tərbiyəsi haqqında başqa bir yanaşmada qeyd edilir ki, cəmiyyətdə qadın və kişilərin davranışları haqqında möhkəmlənmiş gender stereotipləri uşaq şəxsiyyətinin inkişaf potensialını çərçivəyə salır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları olan E.A.Babuşkina, E.V.Bazuyeva, K.A.Voronova və başqalarının fikrincə, cinsi tərbiyə üçün məktəbəqədər müəssisələrdə maskulnlük və femininlik haqqında sərt stereotiplərdən uzaq, cinsindən asılı olmayaraq uşaqların fərdi keyfiyyətlərinin inkişafına stimül verən şərait yaratmaq lazımdır.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrünün cinsi rol tərbiyəsində uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin rolu inkaredilməzdir. Ədəbiyyat sosial təcrübənin, cəmiyyətdə mövcud olan davranış normalarının, mənəvi dəyərlərinin ötürücüsü rolunu oynayır. Belə ki, uşaqların bədii əsərləri dinləməsi və ya oxuması o əsərlərdəki sosial-mədəni təcrübələri mənimsəmələri üçün dəyərli mənbə hesab edilir. Ədəbiyyatın məhz bu istiqaməti onun uşaqların cinsi rol tərbiyəsində yerini və rolunu müəyyən edir. V.A.Suxomlinski kitab mütaliəsini belə dəyərləndirirdi: “Kitab mütaliəsi elə bir çıxırdır ki, onun vasitəsilə bacarıqlı, ağıllı və düşünən tərbiyəçi uşaq ürəyinə yol tapır” [Suxomlinskiy, V.A., 1981]. Məktəbəqədər yaş dövrünün tədqiqatçılarından biri olan T.N.Dronovanın “3–4 yaşlı oğlan və qızlar ailədə və uşaq bağçasında” adlı kitabında bu yaş dövründə uşaqlara cinslər arasında sosial bərabərlik-gender dəyərlərinin aşılmasında bədii ədəbiyyatdan istifadənin təşkil qaydalarının təsnifatı verilmiş, oğlan və qızların gender tərbiyəsində seçilmiş ədəbi nümunələr sıralanmışdır.

4–5 yaşlı uşaqların məktəbəqədər yaş dövrü üçün tövsiyə edilən ədəbiyyat nümunələrini üç qrupda birləşdirmək olar:

Elza Mollayeva. **Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin əhəmiyyəti**

- Əsas qəhrəmanı kişi obrazı olan və “kişi davranışını” əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri;
- Əsas qəhrəmanı qadın obrazı olan və “qadın davranışını” əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri;
- Hər iki cinsdən olan baş qəhrəmanların qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri” [Dronova, T.N., 2009].

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlara cinslər arasında sosial bərabərliyin aşılması prosesində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri zəngin mənbə rolunu oynayır. Xüsusilə nağıllar uşaq təxəyyülünün, nitqinin, hafizəsinin inkişafı ilə yanaşı, həm də gender davranışlarının mənimsənilməsində sosial-pedaqoji əhəmiyyətə malikdir. Nağıllar sosiomədəni münasibətlərlə zəngindir və mənəvi təbiyə vasitələrindən sayılır, çünki burada xalqın uzun tarixi dövr ərzində formalaşdırdığı cinslərarası münasibətlərə geniş yer verilmişdir.

Nağıllar hər iki cinsə aid olan davranış normalarının, müsbət gender davranış modelinin mənimsənilməsinə münbit şərait yaratmaqla bərabər, eyni zamanda uşaqlara səbrli, sadə, ciddi olmağı, insanları başa düşüb onlara qarşı mərhəmətli və qayğıkeş olmağı öyrədir. Uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayan nağılları tənqidi və izahlı şəkildə nəql etməklə gender stereotiplərinin mənfəi təsirlərini azaltmaq olar. Bu yanaşma pedaqoji cəhətdən düzgün və çox faydalıdır.

Azərbaycan nağıllarından “Göyçək Fatma”, “Məlikməmməd” [İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., və b., 2023], rus nağıllarından “Gözəl Vasilisa”, “Şahzadə qurbağa”, “Marozka”, “Zoluşka”, Qərbi Avropa xalqlarına məxsus “Ağca və cırtanlar”, “Alisa möcüzələr diyarında” [İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., və b., 2023] və s. bu kimi nağıllar uşaqlarda hər iki cinsə aid olan nağıl qəhrəmanlarının vasitəsilə həm oğlanların, həm də qızların müsbət xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. Bu nağıllardakı qadın obrazları xeyrixah, işgüzar, başqalarına qarşı mərhəmətli və diqqətcildirlər. Nağıllar, eyni zamanda qızların gələcək ailə həyatında və ailə məişətində qadının rolunun düzgün dərk edilməsinə şərait yaradır. Belə nağıllara ikinci sinifdə tədris edilən “Azərbaycan dili (tədris dili)” dərslərində rast gəlmək olar [İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., və b. 2023].

Nağıllar məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlara aşağıdakı sio-mədəni keyfiyyətləri aşılayır:

- Qızlarda səbrli olmaq, zəhmətsevərlik, ətrafdakılara qayğıkeş münasibət mükafatlandırılır (Məsələn, “Göyçək Fatma”, “Zoluşka”, “Ağca və cırtanlar”).
- Oğlanlar gücü, iradəsi, qorxmazlığı və Vətənə məhəbbəti ilə insanların rəğbətini və məhəbbətini qazana bilərlər (Məsələn, Azərbaycan nağılı “Ağatlı oğlanın nağılı”, “Məlikməmməd” [İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş.,

və b., 2023].

Təsviri incəsənət uşaqların gender sosiallaşması prosesində mənəvi mədəniyyətin əsas istiqamətlərindən biridir. Belə ki, incəsənət reallığın dərk edilməsində, ətraf mühitin obyektiv gerçəklik kimi qavranılmasında əhəmiyyətli rola malik olmaqla yanaşı, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi onların bir-birinə olan hiss və həyəcanlarını ötürür, eyni zamanda müxtəlif tarixi dövrlər arasında informasiya daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir. L.S.Vıqotskinin fikrincə, incəsənət insanın reallığa olan estetik münasibətini özündə ehtiva edir və aşağıdakı vəzifələri qarşıya qoyur:

- dünyanın bədii cəhətdən dərk edilməsi və burada insan amilinin əsas götürülməsi;
- incəsənətdə bütöv millətin, xalqın, dövlətin və müəyyən tarixi şəraitin estetik idealları öz əksini tapır. Hər bir xalqın incəsənəti onun haqqında orijinal və həqiqi mənbə rolunu oynamaqla mədəni dəyərlərin ötürülməsinə vəs ilə olur [Vıqotski, L.S., 1984].

İncəsənət məktəbəqədər dövrün gender sosiallaşmasında, hissi-obrazlı düşüncənin, bədii-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında güclü rola malikdir. İncəsənət aləmi ilə tanış olan uşaqlarda gördükləri incəsənət nümunələrindən aldıkları emosional təsir ilə estetik zövq formalaşır.

L.S.Vıqotski və R.Kazakova öz tədqiqatlarında göstərir ki, təsviri incəsənət nümunələri ilə tanış olan uşaqlar, həmin əsərlərin məzmununu daha yaxşı qavrayırlar. Kiçik məktəb yaş dövründə tədris edilən “Təsviri incəsənət” fənninin bu istiqamətdə əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər. Tədqiqatla əlaqədar ibtidai siniflərdə tədris edilən “Təsviri incəsənət” dərslərini araşdırdıq və belə nəticəyə gəldik ki, dərslərdəki mövzuları uşaqların cinsi rol tərbiyəsində əhəmiyyətli vasitə hesab etmək olar.

Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfinə aid “Təsviri incəsənət – 3” dərslərində [Cəfərzadə, K., Cəlilova, Y., 2022] rəssam B.Mirzəzadənin “Kəndimizin sakinləri”, “Xəzər neftçiləri”, K.Xanlarovun “Sahədə”, ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfinə aid “Təsviri incəsənət – 4” dərslərində rəssam M.Abdullayevin “Yurdumuzun insanları”, M.Rəhmanzadənin “Azərbaycan qadınları”, “Çəltikçi qızlar”, A.Cəfərovun “Azərbaycanım”, M.Orucovun “Bayram axşamı”, E.Şah-taxtinskayanın “Bayrama hazırlıq” əsərləri uşaqların cinsi rol tərbiyəsində əhəmiyyətli tədris materialları hesab edilir.

Uşaqlara gender bərabərliyinin aşılınması rəsm, dizayn, qrafika, fotosəkil kimi təsviri incəsənət növləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu prosesdə, xüsusilə portret, məişət, tarixi və s. janrlarda çəkilmiş şəkillər güclü tərbivəvi təsirə malikdir. Eyni zamanda dekorativ və monumental incəsənət növlərindən də istifadə etmək olar. Rəsm uşaqlarda qadın və kişi haqqında estetik idealların yaranması

Elza Mollayeva. **Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin əhəmiyyəti**

və formalaşmasında əsaslı rol oynayır və məhz rəsm əsərləri vasitəsilə qadın və kişilərin tarix boyu malik olduqları estetik və sosiomədəni dəyərlər ilə tanış olmaq imkanı yaranır. Rəsm əsərlərindəki rəng çalarlarının zənginliyi, güclü kolorit insan duyğularına təsir etməklə, özündə insan obrazları, təbiət və cəmiyyət hadisələrini əks etdirir. Bu əsərlər insanda güclü təəssürat yaratmaqla, beynin hissi-obrazlı qavrama fəaliyyətini artırır və uşaqlar bu əsərlər vasitəsilə hər bir tarixi dövrün sosial mənzərəsini, tarixi təfəkkürünü qavrayırlar.

Maddi və mənəvi tərəfləri əks etdirən rəsm əsərləri təbiət və təbiət hadisələrini, eyni zamanda qadın və kişinin cəmiyyətdəki yerini, rolunu müəyyən etməyə imkan verir, həqiqət, xeyirxahlıq və gözəllik kimi fəzilətləri özündə birləşdirərək uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edir.

Müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan rəsm əsərlərində təsvir edilmiş kişi obrazları uşaqlarda ideal kişi haqqında təsəvvürlərin yaranmasına və formalaşmasına güclü emosional təsir göstərir. Bu əsərlərdə kişilər, ənənəvi olaraq, hərbi, müdafiəçi, öz vətəninə qorumağı bacaran mərd, igid insanlar kimi təsvir olunmuşlar. Bütün tarixi dövrlərdə yaradılmış rəsm əsərlərindəki kişi obrazları ata, ər və tərbiyəçi kimi təsvir edilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif əsərlərə aid rəsm əsərləri qadınlara aid gender stereotiplərinin yaranmasını və keçdiyi inkişaf yolunu özündə ehtiva edir.

Orta əsrlərə aid olan rəsm əsərlərində qadınlar özündə mütiliyi, itaətkarlığı birləşdirən mömin xristian qadınlar kimi təsvir edilirdi. Xüsusilə intibah dövrü incəsənətində rəssamlıq bütün növlərin fəvqündə dayanır və dövrün rəssamları L.Vinçi, Rafael ilahi gözəlliyi insanda təcəssüm etdirirdilər. Bu əsərlərdə incə, zərif, qayğıkeş, zəhmətkeş, gözəl qadın obrazları – ana, tərbiyəçi və həyat mənbəyi kimi təcəssüm edilirdi. İntibah dövrü əsərlərində uzun əsrlərin sınağından çıxmış ailə dəyərləri də öz əksini tapmışdır ki, burada da qarşılıqlı qayğı və hörmətə əsaslanan insani münasibətlər önə çəkilir.

Təsviri incəsənətlə yanaşı, dizayn sənəti də uşaqların cinsi rol (gender) tərbiyəsində müəyyən rola malikdir. “Dizayn” ingiliscə layihələşdirmək, çəkmək deməkdir, insanın əmək, məişət və istirahət şəraitinin əlverişli olmasını nəzərə almaqla onların estetik cəhətdən ahəngdarlığını təmin edən fəaliyyət sahəsidir. İncəsənətin bu növü insanı əhatə edən ətraf aləmi daha da gözəl, rahat və səmərəli edir.

Əşyalara və onu əhatə edən mühitə, interyerə estetik mahiyyət verən insan, bunlar vasitəsilə gender sosiallaşdırmasını da layihələşdirmiş olur. O, məhz dizayn vasitəsilə özünü ətraf mühitin əlverişsiz təsirindən qoruyur və xoşagələ, komfortlu mühitə əhatə edir [Kudyavtseva, E.A., Ledovckix, N.K., 2009]. Dizaynın özünün də müxtəlif növləri vardır ki, buraya da aşağıdakılar daxildir: sənaye dizaynı, qrafik dizayn, interyer dizaynı, geyim dizaynı və s. Adlarını çəkdi-

yimiz bütün dizayn növləri cəmiyyətin estetik cəhətdən formalaşmasında iştirak etməklə oğlan və qızların istifadəçi kimi fəaliyyətlərinə şərait yaradır. Bu sahədə də gender fərqləri özünü göstərir, belə ki, qızlar daha çox parça, kağız və hazır geyim məmulatlarına üstünlük verirlər. Onları gələcək ev xanımı kimi yetişdirmək üçün ev əşyalarının, mebelin, qab-qacağın, sənət əsərlərinin estetik uyğunlaşmasına xidmət edən interyer dizaynın bədii-funksional tərəfləri ilə tanış etmək məqsəduyğundur. Dizayn sənətinə uşaqları daha erkən yaşdan cəlb etmək həm oğlanlar, həm də qızlarda estetik zövqün formalaşmasına təsir göstərir. Bütün bunlar qızı ev xanımı kimi, oğlanı isə ailənin iqtisadi çətinliyini gələcəkdə öz üzərinə götürən ailə başçısı kimi yetişdirməyə xidmət edir. Bu istiqamətdə aparılan tərbiyə prosesində ailə-məişət müstəvisində qadın və kişi rollarına aid gender stereotipləri neytrallaşdırılmalı və ailə daxilində hər iki cinsin bərabər-eqalitar funksiyaları uşaqlara aşılmalıdır.

Təsviri sənətin geniş yayılmış növlərindən biri də qrafikadır (yunanca mənası “rəsm”, “şəkil” deməkdir) və buraya müxtəlif texniki üsullarla işlənmiş sənət əsərləri daxildir. Qrafikaya naturadan çəkilmiş cizgilər, təbiət təsvirləri, kitablardan illüstrasiyalar, karikatura xarakterli şəkillər, portret-plakatlar daxildir. İncəsənət növləri içərisində ən qədimi olan qrafikanın əsasında rəsm durur və uşaqların estetik tərbiyəsində əsas vasitələrdən biridir. Ətraf mühiti rəsmlər əsasında qavrayan və anlayan uşaqlarda qrafika öz lakonikliyi, yığcamlığı və dəqiqliyi ilə emosional obrazlı mənimsəməyə xidmət edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün məktəbəhazırlıq mərhələsində uşaqların cinsi rol tərbiyəsində kitab qrafikasından geniş istifadə etmək olar və uşaqlara kitab oxuyarkən onların diqqətini buradakı şəkillərə yönəltmək lazımdır. Bu şəkillər mövzunun məzmununu, oradakı qəhrəmanların obrazlarını təsvir etməyə, yadda saxlamağa kömək edir. Müəllim və tərbiyəçi-müəllimlər illüstrasiyalar vasitəsilə uşaqlarda kitabdakı obrazlara, xüsusən qadın, kişi obrazlarına estetik münasibət formalaşdırır.

Məktəbəqədər yaş dövründə aparılan cinsi rol və gender tərbiyəsində heykəltaraşlıq da əhəmiyyətli rola malikdir. Heykəltaraşlıq incəsənətin geniş yayılmış bir sahəsidir və həyat hadisələrini bədii obrazlar vasitəsilə əks etdirən sənət növüdür ki, onun da özü iki növə ayrılır:

1. Həcmli və ya dəyirmi (bunlara hər tərəfdən baxmaq mümkündür).
2. Səth üzərində qabartma şəklində yaradılan heykəllərdir.

Belə heykəllərə baryef və ya qorelyef deyilir. Həcmli heykəllər statuya adlanan tək fiqurlu kompozisiya formasında, statuyetka adlanan kiçik ölçülü heykəllər isə büst formasında yaradılır. Burada əsas istifadə edilən materialları plastilin, gil, gips və s. təşkil edir və daş üzərində oyma, ağac və sümük üzərində kəsmə, metaləritməni də buraya daxil etmək olar. Heykəltaraşlığın estetik məz-

Elza Mollayeva. **Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin əhəmiyyəti**

.....
mununu insan, heyvan və bəzən xüsusi əşyalar təşkil edir. Dəzgah, monumental və xırda heykəltaraşlıq uşaqlarda estetik zövqün obyektini kimi çıxış edir.

Heykəltaraşlıq uşaqlarda insan hərəkətlərinin plastikasına estetik münasibət formalaşdırır. Mövcud olan heykəllərin çoxusu kişi obrazları olmaqla, sərkərdələri, şair və yazıçıları təsvir edir və bunlar da uşaqlarda heykəllərin təsiri ilə müxtəlif obrazlara estetik münasibət formalaşdırır.

İncəsənətin geniş yayılmış növlərindən biri dekorativ sənət, dekorativ rəsamlıq, dekorativ qrafika, dekorativ plastikadır. O, özündə xalq sənətini və müxtəlif dekorativ texnikanı birləşdirən müstəqil sahə kimi tanınır ki, buraya da “makrame”, əl işləmələri, toxuma və s. daxildir. Bu növlərin hər birinin geyimlərin bəzədilməsində, xalqın bədii sənət ənənələrinin qorunub saxlanılmasında rolu böyükdür və onlar vasitəsilə uşaqları söhbətlər, oyunlar və ekskursiyalar vasitəsilə tanış etmək olar. Xüsusilə qızların həyatında dekorativ sənətin rolu tərbiyə baxımından əhəmiyyətlidir. Qız uşaqlarına hələ erkən yaşlardan etibarən öz əlləri ilə bəzək əşyaları, oyuncaqlar hazırlamaq, məişətin tərtibi, həmçinin geyimlərin bəzədilməsi kimi fəaliyyətlərin öyrədilməsi onlarda xalq adət-ənənələrinə məhəbbət hissinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu istiqamətdə əldə olunan bacarıq və vərdislər gələcəkdə ailə mühitində onların sosial və mədəni rolunun həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların cinsi rol və gender tərbiyəsində fotosəkil kimi texniki incəsənət növünün rolunu da qeyd etmək olar. Belə ki, sosial həyatın maraqlı aspektləri, həmçinin dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanların həyat tərzini uşaqlara fotosəkillər vasitəsilə əyani şəkildə təqdim edilir. Bu sənət bütün yaş dövrlərində istifadə edilə biləcək texniki sənət növüdür.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsinin düzgün aparılması diqqətdən kənar qalmamalıdır. Çünki bu dövr uşaqların gələcək cinsi-rol istiqamətdə inkişafının bünövrəsi sayılır. Pedaqoji prosesin bütün mərhələlərində, məşğələ və humanitar fənlərin, ibtidai siniflərdə tədris edilən “Azərbaycan dili (tədris dili)” və “Təsviri incəsənət” fənlərinin problem baxımından imkanlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsi bu yaş qruplarında cinsi-rol tərbiyəsinin səmərəliliyini artırmış olar.

Nəticə / Conclusion

Problemlə bağlı aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrü uşaqların cinsi rol tərbiyəsinin formalaşmasında həlledici mərhələ sayılır. Məhz bu yaş dövründə uşaqların sosial davranışları, ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətləri və cəmiyyətdə mövcud olan cinsi rol təsəvv-

vürləri əsaslı şəkildə inkişaf edir. Hələ erkən yaşlarda əldə edilən sosial təcrübə və elmi biliklər, onun formalaşmaqda olan dünyagörüşü uşağın gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Elmi-metodik ədəbiyyatın təhlilindən də müəyyən etmək olar ki, cinsi rol tərbiyəsinin sistemli, elmi əsaslarla və məqsədyönlü şəkildə təşkili uşaqlarda düzgün cinsi identifikasiyanın, özünə inamın, özünüqiymətləndirmənin, məsuliyyət hissəsinin və insanlarla münasibətdə qarşılıqlı hörmət hissəsinin formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda oğlanlarda maskulinlik, qızlarda femininlik xüsusiyyətlərinin düzgün formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu prosesdə ailə və təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığının əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Valideyn, müəllim və tərbiyəçi-müəllimlərin tələblərdə vahidlik prinsipindən çıxış etməsi tərbiyə prosesinin səmərəliliyini artırır. Tədqiqat sübut edir ki, erkən yaş dövrlərində cinsi rol tərbiyəsinə lazımı diqqətin ayrılması uşaqların sonrakı yaş dövrlərində sosial uyğunlaşma çətinliklərinə, gender stereotiplərinin möhkəmlənməsinə və cinsi rol baxımından davranış problemlərinin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu sahədə həm məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, həm də ibtidai siniflərdə tədris edilən fənlərin imkanlarından istifadə məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsinin düzgün təşkilinə, uşaqların ahəngdar inkişafına və onların cəmiyyət üçün sosial məsuliyyətli fərd kimi yetişdirilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, məqalədə qaldırılan problem müasir pedaqoji elmin aktual istiqamətlərindən biri kimi təlim və tərbiyə prosesində diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dili və təsviri incəsənət fənlərinin tədrisi uşaqların cinsi rol və gender tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təqdim olunan obrazlar göstərir ki, qadın və kişilərə münasibət tarixi dövrlər boyunca əsaslı şəkildə dəyişməmiş, cəmiyyətdə qadının və kişinin özünəməxsus yeri və nüfuzu olmuşdur. Bu sənət əsərlərində konkret tarixi şəraitdə yaşamış qadın və kişilərin həyat tərzini, milli xüsusiyyətləri və məişəti əks olunmaqla yanaşı, hər bir dövrdə cəmiyyətin cinslərə münasibəti gender aspektindən geniş şəkildə təqdim edilmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsinin məqsədyönlü və elmi əsaslarla aparılması pedaqogikanın aktual problemlərdən biridir. Bu tərbiyə növü uşaqların qız və oğlanlara xas sosial rolları, davranış qaydalarını, qarşılıqlı hörmət və məsuliyyət anlayışlarını mənimsəməsinə nəzərdə tutur. O, eyni zamanda mənəvi cəhətdən gələcəkdə sağlam ailələrin yaranmasına, uşaqların ailə ilə bağlı düzgün dünyagörüşə malik olmalarına da zəmin yaradır. Bu mərhələdə həm düzgün tərbiyə, həm də təlimin, ədəbiyyat və təsviri incəsənətlə bağlı mövzuların problem baxımından imkanlarından düzgün istifadə uşaqların cinsi rol tərbiyəsində əsaslı amil sayıla bilər. Məqalə, eyni zamanda böyüməkdə olan nəsillərin gender bərabərliyi dəyərlərinə, bərabər

.....
sosial imkanlara malik olması baxımından da aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə və ibtidai təhsil səviyyəsində uşaqların cinsi rol tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əhəmiyyəti, şifahi xalq ədəbiyyatının və incəsənətin şagirdlərin cinsi rol tərbiyəsində imkanları tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan pedaqoji elmində ilk dəfə məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rolun sosiallaşması pedaqoji və gender aspektindən əsaslandırılmışdır. Problemlə bağlı mövcud tendensiyaların elmi mahiyyəti və onların Azərbaycan təhsil məkanına tətbiqinin sosial-pedaqoji əhəmiyyəti şərh edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilmiş ideyalar və nəzəriyyələr məktəbəqədər müəssisələrdə və orta ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən pedaqoqlar, tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən uşaqların cinsi rol tərbiyəsində istifadə ediləcək metodik tövsiyə kimi qəbul edilə bilər. Təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən müəllim və tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların cinsi rol tərbiyəsində ədəbiyyat və təsviri sənət nümunələrindən istifadə yollarını məqalənin köməyiylə mənimsəyə bilərlər. Eyni zamanda həm müəllimlər, həm də valideynlər uşaqların cinsi rol və gender tərbiyəsində ortaya çıxan problemlərin həllində məqalədən bir mənbə kimi istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə cinsi rol tərbiyəsi ilə bağlı elmi nəzəriyyə və yanaşmaların təlim-tərbiyə prosesində düzgün tətbiqi uşaqların cinsi rol aspektindən davranış və ünsiyyət, müstəqil qərarvermə, cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq öz imkanlarını dərk etmə bacarıqlarının düzgün formalaşmasına kömək edə bilər. Mövzunun ailə, məktəb, cəmiyyət üçün praktik əhəmiyyəti, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlara gender bərabərliyinin aşılmasında özünü göstərə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərzadə, K., Cəlilova, Y. (2022). Təsviri incəsənət – 3. Ümumtəhsil müəssisələrinin 3-cü sinifləri üçün “Təsviri incəsənət” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Bakınəşr”.
2. Cəlilova, Y., Cəfərzadə, K. (2019). Təsviri incəsənət – 4. Ümumtəhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün “Təsviri incəsənət” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Bakınəşr”.
3. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., və b. (2023). Azərbaycan dili (tədris dili) – 2. Ümumtəhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün “Azərbaycan dili” fənni üzrə dərslik. 2-ci hissə. Bakı, “Bakınəşr”.
4. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum) (2022). Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. Bakı.

5. Vıqotski, L.S. (1984). Uşaq (yaş) psixologiyasının problemləri. Toplanmış əsərlər: 6 cildə. M., n. 4. s. 263.
6. Qradusova, L.V. (2011). Gendernaya pedagogika. M. Nauka.
7. Dronova, T.N. (2009). Devochki i malchiki 3-4 let v semye i detskom sadu: posobiye dlya doshkolnikh obrazovatelnykh uchrezhdeniy. M. Linka-Press.
8. Kolomiychenko, L.V. (2006). Programma polovogo vospitaniya detey doshkolnogo vozrasta. Detskiy sad ot A do Ya. M. №1. s. 13-18.
9. Kudyavtseva, E.A., Ledovkix N.K. (2009). O nrvstvennom vospitanii detey raznogo pola v qruppe sverstnikov. Doshkolnoye vospitaniye. M. №9. s. 56-61.
10. Repina, T.A. (2004). Problema polorolevoy sotsializatsii detey. M. Voronej.
11. Repina, T.A. (1988). Sotsialno-psixologicheskaya kharakteristika gruppi detskogo sada. M. Pedagogika.
12. Suxomlinskiy, V.A. (1981). İzbranniye pedagogicheskiye sochineniya: V 3 t. M. t.1. s. 134.
13. Tatarinseva, N.E. (2008). Polorolevoe vospitaniye doshkolnikov v usloviyakh DOU: uchebno-prakticheskoye posobiye. M. Tsentr pedagogicheskogo obrazovaniya.

APPLICATION OF JOHN DEWEY'S EDUCATIONAL PHILOSOPHY IN PRESCHOOL EDUCATION: THEORETICAL-CRITICAL ANALYSIS AND GLOBAL PRACTICE

Khalida Hamidova

Azerbaijan State Pedagogical University,
Ph.D. in Pedagogy, associate professor
E-mail: musayevaxalide@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6873-2353>

Abstract. The article analyzes the main principles of John Dewey's educational philosophy — experiential learning, a democratic learning environment, the social activity of the child, and interdisciplinary integration — from a theoretical and analytical perspective. The study examines the compatibility of Dewey's pedagogical ideas with the goals, content, and methodology of preschool education and evaluates the impact of his humanistic, child-centered approach on modern education systems. The article also critically evaluates the practical difficulties encountered in the application of Dewey's theoretical model, in particular, the assessment of children's experience, curriculum flexibility, and teacher training. The level of application of Dewey's pedagogical concept is comparatively analyzed based on the experiences of the USA, Brazil, Finland, and other countries worldwide. The results of the study show that Dewey's philosophy remains a significant theoretical foundation for the democratization of modern preschool education, the expansion of child-centered learning, and experiential approaches.

Keywords: John Dewey, philosophy of education, teaching, humanism, child, preschool education, democracy, experience.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.117

To cite this article: Hamidova Kh. (2026). Application of John Dewey's educational philosophy in preschool education: theoretical-critical analysis and global practice. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 35-48.

Article history: received – 21.01.2026; accepted – 25.02.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

**CON DYUİNİN TƏHSİL FƏLSƏFƏSİNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR
TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ: NƏZƏRİ-TƏNQİDİ TƏHLİL VƏ QLOBAL
PRAKTIKA**

Xalidə Həmidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: musayevaxalide@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6873-2353>

Annotasiya. Məqalədə Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsinin əsas prinsipləri – təcrübəyə əsaslanan öyrənmə, demokratik tədris mühiti, şagirdin sosial fəallığı və fənlərarası inteqrasiya nəzəri və analitik müstəvidə təhlil edilir. Tədqiqat Dyuinin pedaqoji ideyalarının məktəbəqədər təhsilin məqsədləri, məzmunu və metodikası ilə uyğunluğunu araşdıraraq, onun uşaq təcrübəsinin mərkəzləşdirilməsinə əsaslanan humanist yanaşmasının müasir təhsil sisteminə təsirini qiymətləndirir. Məqalədə, həmçinin Dyuinin nəzəri modelinin tətbiqi zamanı üzə çıxan praktiki çətinliklər, xüsusilə təcrübənin ölçülməsi, kurikulumun təşkilati elastikliyi və müəllim hazırlığı kimi məsələlər tənqidi baxımdan dəyərləndirilir. ABŞ, Braziliya, Finlandiya və digər ölkələrin təcrübəsi əsasında Dyuinin pedaqoji konsepsiyasının qlobal miqyasda tətbiq səviyyəsi müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Dyui fəlsəfəsi müasir məktəbəqədər təhsilin demokratikləşməsi, şagird mərkəzli öyrənmə və təcrübəyönümlü yanaşmaların genişlənməsi üçün mühüm nəzəri baza olaraq qalır.

Açar sözlər: Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsi, tədris, məktəbəqədər təhsil, uşaq, humanizm, demokratiya, təcrübə.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.117

Məqaləyə istinad: Həmidova X. (2026). Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsinin məktəbəqədər təhsildə tətbiqi: nəzəri-tənqidi təhlil və qlobal praktika. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (254), səh.35-48.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 21.01.2026; qəbul edilib – 25.02.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

XX əsrin görkəmli təhsil filosofu Con Dyui pedaqoji nəzəriyyələri və geniş intellektual irsi ilə tədrisöyrənmə proseslərinə dərin təsir göstərmişdir. Onun tədqiqatları və konseptual yanaşmaları estetika, siyasət, humanizm və məntiq kimi müxtəlif sahələri əhatə edərək təhsilin mahiyyətinə dair müasir nəzəri çərçivələrin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Dyuinin pedaqoji sisteminin mərkəzində “uşağın təcrübəsi” anlayışı dayanır. O, demokratik dəyərlərin – azadlıq, ədalət və insan təcrübəsinin qiymətləndirilməsi – təhsilin əsas prinsipləri kimi qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır ki, bu da onun humanizm konsepsiyasının ideya əsaslarını təşkil edir. Dyuinin əsas elmi narahatlıqlarından biri uşağın real təcrübələri ilə təhsil müəssisəsi tərəfindən ona yönəldilən formal gözləntilər arasındakı uyğunsuzluq olmuşdur. O, müəllimlərin uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını və inkişaf ehtiyaclarını nəzərə almağa yüksək həssaslıq göstərməli olduqlarını əsas pedaqoji prinsip kimi irəli sürmüşdür. Con Dyuiyə görə, uşaq təbiətə araşdırıcı, ünsiyyətə meyilli və yaradıcı potensiala malik varlıqdır. Bu potensialın reallaşması üçün isə ona kompetent mentor tərəfindən dəstək və yönləndirmə zəruridir.

Dyui müəllimin məsuliyyətini sadəcə bilik ötürməkdə deyil, uşaqların keyfiyyətli təhsil təcrübəsi keçirə bilməsi üçün onlara demokratik, məhsuldar və stimullaşdırıcı öyrənmə mühiti yaratmaqda görürdü. Belə mühit müəllim və şagirdin birgə əməkdaşlığı, qarşılıqlı sınaq və öyrətməöyrənmə strategiyalarının tətbiqi vasitəsilə yaranır. Bu yanaşmanın məqsədi uşaqların intellektual müstəqilliyini və özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Dyui təhsil müəssisəsini təkcə tədris məkanı deyil, həm də uşaqların fəal üzv kimi iştirak etdikləri sosial icma kimi dərk edirdi. Onun fikrincə, təhsil cəmiyyətin demokratik strukturu ilə qarşılıqlı bağlıdır və təhsil müəssisəsi cəmiyyətin kiçik modeli kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu baxımdan, məqalə Dyuinin təhsil fəlsəfəsinə, pedaqoji prinsiplərinə, həmçinin təhsil, demokratiya, təcrübə və cəmiyyət arasında qurduğu çoxşaxəli əlaqələrə nəzər salır.

XX əsrin ən nüfuzlu Amerika filosoflarından və pedaqoqlarından biri olan Con Dyui (1859–1952) müasir təhsil fəlsəfəsinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Psixopedaqoqun praqmatizmə əsaslanan geniş intellektual irsi, xüsusilə də təhsil nəzəriyyəsi, həm ABŞ-da, həm də bütün dünyada təhsilin mahiyyətinə dair düşüncə tərzini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Dyuinin fəlsəfi baxışları təhsil, demokratiya, təcrübə, humanizm və sosial praktikalar arasında qarşılıqlı əlaqəni özündə birləşdirir və bu əlaqənin təhsil prosesinin strukturuna inteqrasiya edilməsinin zəruri olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, təhsil prosesində

.....
əsas hərəkətverici qüvvə uşağın təcrübəsi və onun fəal öyrənmə potensialıdır. Buna görə də o, ənənəvi avtoritar tədris modellərini kəskin şəkildə tənqid edirdi [Dewey, J., 2026].

Dyuinin demokratik prinsiplərə dərin inamı onu həm vətəndaş cəmiyyəti, həm də təhsil sahəsində islahatların əsas müdafiəçilərindən birinə çevirmişdir. O, əvvəlcədən müəyyən edilmiş kurikulumların uşaqların təbii inkişaf trayektoriyasını məhdudlaşdırdığını və demokratiyanın əsas dəyərləri ilə uzlaşmadığını qeyd edirdi. Dyuiyə görə, təhsil, təkcə biliyin ötürülməsi prosesi deyil, həm də sosial təcrübənin, əməkdaşlığın və yaradıcı düşüncənin inkişaf etdirildiyi dinamik bir mühit olmalıdır. Bu baxımdan, o, mütərəqqi təhsil hərəkətinin nəzəri və praktik əsaslarının qurulmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Psixologiya, pedaqogika, eyni zamanda fəlsəfə sahəsində geniş fəaliyyət göstərmiş, funksionalizm və davranış psixologiyasının formalaşmasında əsas fiqurlardan biri olmuş Con Dyui empirizm, humanizm, naturalizm və kontekstualizm kimi fəlsəfi hərəkətlərin inkişafında da mühüm rol oynamışdır [Dewey, J., 2026].

Vermont ştatının Burlinqton şəhərində dünyaya gələn Con Dyui akademik fəaliyyətinə Miçiqan Universitetində başlamış, daha sonra Çikaqo Universitetində fəlsəfə, psixologiya və pedaqogika kafedrasının rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1899-cu ildə Amerika Psixoloji Assosiasiyasının, 1905-ci ildə isə Amerika Fəlsəfi Assosiasiyasının prezidenti seçilməsi onun intellektual nüfuzunu təsdiqləyən mühüm hadisələrdən idi.

Dyuinin təhsil fəlsəfəsi “instrumentalist bilik nəzəriyyəsi” ilə sıx bağlıdır [Antonio, R.J., Kellner, D., 1992]. Bu nəzəriyyəyə əsasən, ideyalar və biliklər abstrakt anlayışlar deyil, ətraf mühitdə qarşılaşılan real problemlərin həlli üçün tətbiq olunan vasitələrdir. Onun təhsil modelində uşaqların idraki inkişafı yalnız nəzəri məlumatlarla deyil, həm də təcrübə ilə əlaqəli fəaliyyətlə təmin olunur. Bu baxışlar Dyuinin “təhsil həyatdır” tezisinin mahiyyətini təşkil edir və müasir kurikulum dizaynlarının formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Tədqiqat Con Dyuinin təhsil konsepsiyasının nəzəri əsaslarını və onun pedaqoji fikirlərinin müasir təhsildə yaratdığı təsirləri araşdırmağı qarşıya məqsəd qoyur. Araşdırma üç əsas istiqamət üzrə aparılır:

- Dyuinin təhsil fəlsəfəsi;
- təhsil nəzəriyyəsi və həyat təcrübələrinin təlim prosesinə təsiri;
- müəllim və şagird rollarının Dyui konsepsiyasında yenidən müəyyənləşdirilməsi.

Bu yanaşma C.Dyuinin təhsil irsinin həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən davamlı təsirini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Problemin qoyuluşu

Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsi müasir pedaqoji düşüncənin formalaşmasında həlledici rol oynasa da, onun ideyalarının müxtəlif sosial, mədəni və institusional kontekstlərdə real tətbiqi hələ də mübahisəli və çoxsahəli bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Dyuinin təcrübəyə əsaslanan öyrənmə, demokratik sinif mühiti, şagird mərkəzli tədris və sosial iştirak kimi fundamental prinsipləri nəzəri baxımdan güclü olsa da, bir çox ölkələrdə, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onların praktik transformasiyası ciddi maneələrlə üzləşir. Mövcud tədqiqat sahəsində əsas problem C.Dyuinin pedaqoji konsepsiyalarının müxtəlif təhsil sistemlərində necə başa düşüldüyü, tətbiq olunduğu və nəticələrinin hansı səviyyədə reallaşa bildiyinin aydınlaşdırılmasıdır. Tədqiqat məhz həmin ziddiyyətlərin elmi təhlilinə, Dyuinin təhsil fəlsəfəsinin tətbiq imkanları və çətinliklərinin müəyyənləşdirilməsinə, həmçinin qlobal miqyasda müqayisəli yanaşmanın təqdim olunmasına həsr olunmuşdur. Problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Dyuinin nəzəri ideyaları universal xarakter daşısa da, təhsil mühitinin sosial və mədəni strukturu onların real həyata keçirilməsində əsas determinant rolunu oynayır. Buna görə də məsələ həm nəzəri, həm də praktik baxımdan yenidən qiymətləndirilməyə ehtiyac duyur.

Tədqiqat metodları

Bu tədqiqat xarakterinə görə nəzəri-analitik və müqayisəli metodologiya üzərində qurulmuşdur. Məqalədə tətbiq edilən əsas metodlar nəzəri-tarixi analiz, tənqidi təhlil, müqayisəli təhsil analizi, sənəd və kontent analizidir.

Dyui fəlsəfəsinin müxtəlif təhsil modellərində tətbiqi haqqında təqdim olunan rəsmi sənədlər, beynəlxalq hesabatlar, elmi məqalələr və təhlillər sistemli şəkildə işlənmişdir. Bu metod onun nəzəri prinsiplərinin tədris modellərindəki praktiki əksini anlamaq üçün mühüm baza rolunu oynayır.

Əsas hissə / Main part

Dyuinin təhsil fəlsəfəsi. Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsi müxtəlif nəzəri istiqamətlərdən tənqid olunsada, onun ideyaları XX əsr sənayeləşmiş və sürətlə dəyişən cəmiyyətin sosial-siyasi reallıqlarını dərin şəkildə əks etdirir. Dyuinin, ağılı, əsasən, instrumental funksiyaya endirərək biliyin formalaşmasında meyillər və motivasiyanın rolunu ikinci plana keçirdiyi iddia edilmişdir. Bununla belə, onun pedaqoji baxışları yalnız psixoloji və didaktik yanaşmalarla məhdudlaşmır, onlar həm də cəmiyyətin strukturuna dair geniş sosial-fəlsəfi kontekstdə formalaşmışdır.

Dyui düşüncəsinə təsir edən mühüm mənbələrdən biri Karl Marksın sinfi münasibətlərə və sosial mübarizəyə dair nəzəriyyələridir. Marksın sinfi əmək bölgü-

sünə və strukturlaşdırılmış sosial təbəqələşməyə əsaslanan münaqişə nəzəriyyəsi cəmiyyət daxilində davamlı rəqabəti, bu rəqabətin isə sosial dəyişikliklərin mühərriki olduğunu irəli sürürdü. Dyui cəmiyyətin demokratik inkişafının qarşısını alan avtoritar münasibət formalarını — pozitivizmi, texnokratik idarəetməni və mədəni hegemoniyanı — Habermas ilə oxşar şəkildə tənqid edirdi. Habermasın Kant ənənəsinə söykənən və təhsilin daha humanist və bərabərhüquqlu cəmiyyət quruculuğundakı rolunu vurğulayan nəzəriyyələri də Dyuinin fikirlərinə mühüm təsir göstərmişdir.

Demokratiya və təhsil haqqında əsərlərində Con Dyui təhsili sosial dəyişiklik üçün ən effektiv mexanizmlərdən biri kimi qiymətləndirir. Təhsil yalnız fərdi bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi vasitəsi deyil, həm də iqtisadi bərabərsizliyi azaldaraq cəmiyyətin ümumi rifahına töhfə verən demokratik prosesdir. Bilik, sosial zəka və mədəni resurslar cəmiyyətin bütün üzvləri üçün əlçatan olmalı və ədalətli şəkildə bölüşdürülməlidir. Bu, təhsilin sosial missiyasının əsasını təşkil edir [Dewey, J., 1934].

Herbartçı və ya klassik pedaqogikanın sərt kurikulum strukturunu sarsıtmaq məqsədi daşıyan XVIII əsr maarifçilik reformları uşağın yaradıcı inkişafını stimullaşdırmağı hədəfləsə də, Dyui bu yanaşmaları da tənqid edirdi. O, qeyd edirdi ki, öyrənmə nə tam sərbəstliklə, nə də tam məhdudiyətlə effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər. Təhsil həm azadlığı, həm də nizam-intizamı özündə balanslaşdırmalıdır. Russo, Pestalotsi və Fröbel kimi pedaqoqlar uşağı “təbii toxum” kimi görərək onun spontan inkişafını müdaxiləsiz təşviq edirdilərsə, Dyui bunun yetərli olmadığını və tədrisin strukturlaşdırılmış şəkildə şagird təcrübəsinə inteqrasiya edilməli olduğunu irəli sürürdü.

“Demokratiya və təhsil” əsərində Dyui dəqiq şəkildə göstərir ki, mövzu yalnız böyüklər tərəfindən sistemləşdirilmiş bilik kompleksi deyil, o, uşağın idrak səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, onun təcrübəsi ilə əlaqələndirilməli və pedaqoji məqsədə xidmət etməlidir. “Biz necə düşünürük?” əsərində də Dyui idrakın inkişafını təmin edən əsas amilin uşağın maraqlarına və təcrübəsinə söykənən aktiv öyrənmə prosesindən ibarət olduğunu vurğulayır. Onun əsas narahatlıqlarından biri uşağın təbii təcrübəsi ilə təhsil müəssisəsinin formal gözləntiləri arasındakı uçurumun öyrənmə motivasiyasını zəiflətməsi və yaradıcı potensialı boğması idi [Cabbarov, R., 2022].

Con Dyui mütərəqqi təhsil hərəkatına da tənqidi yanaşırdı. O, uşağa məhdudiyətsiz sərbəstlik verilməsinin də pedaqoji cəhətdən problemlı olduğunu bildirirdi. Çünki bu yanaşmanın gizli şəkildə müəyyən ideyaları uşağa ötürdüyünü bildirirdi. Onun idealı liberal-demokratik cəmiyyətdə bərabərlik və ədaləti təmin edən, eyni zamanda fərdləri sosial və siyasi zülmədən azad edən bir təhsil sistemidir.

Dyuinin fəlsəfi mövqeyi çox vaxt praqmatizm ilə əlaqələndirilir. Özünü praqmatist kimi tanımasa da, o, bu fəlsəfi cərəyanın Amerikadakı əsas qurucularından hesab olunur. Praqmatizmə görə, praktikada işləyən ideyalar doğrudur, işləməyənlər isə yanlış. Dyui, biliyi insanın ətraf mühitlə aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşan dinamik proses kimi qiymətləndirirdi. Bu naturalist yanaşmaya əsasən, təcrübə ideyanın doğruluğunu müəyyənləşdirmək üçün etibarlı meyardır. Onun dəyər fəlsəfəsi də sosial konstruktivlikdən kənara çıxaraq hadisələrə xas keyfiyyətləri nəzərə almağı tələb edirdi [Dewey, J., 2019].

Psixologiya elminə töhfələri çərçivəsində Dyui funksionalizm məktəbinin əsas yaradıcılarından biri kimi tanınır. Çarlz Darvinin təkamül nəzəriyyəsi, Vilyam Ceymsin psixoloji ideyalarından və öz instrumental fəlsəfəsindən ilhamlanan Dyui 1894–1904-cü illərdə Çikaqo Universitetində fəaliyyət göstərərək funksionalist yanaşmanın formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Onun 1896-cı ildə yazdığı “Psixologiyada refleks qövs konsepsiyası” funksionalizm məktəbinin ilk nəzəri təməl əsərlərindən biri hesab olunur [Gutek, G., 2014]. Dyui Vundt və Titçenerin stimula-reaksiya modelini tənqid edərək insan davranışını davamlı, adaptiv və bütöv bir proses kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirdi. Dyui orqanizmləri passiv reaksiya verən varlıq kimi deyil, ətraf mühitlə aktiv şəkildə əlaqədə olan və məqsədyönlü şəkildə davranış nümayiş etdirən subyektlər kimi dəyərləndirirdi.

*Dyuinin təhsil nəzəriyyəsi*ndə uşağın varlığı ilə onun təcrübələri arasında davamlı bir proses kimi mövcud olan güclü əlaqə təhsilin əsas məqsədi kimi görünür. Bu mənada, təhsil uşağa sosial bacarıqlar vermək potensialına malikdir. Əməkdaşlıq və təcrübə davamlılığı ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir və uşaq bu əlaqə vasitəsilə cəmiyyətdən təcrübələr əldə edir. Mühitlər bu cür daimi qarşılaşmalar nəticəsində yaranır. Şərait və ətraf mühit bu kontekstlərdə şəxsi istək və məqsədlərlə qarşılıqlı təsir göstərir və mövcudluğa səbəb olur [Dewey, J., 2000].

Tərbiyəçi-müəllim çətin prosesdə münasibətləri qiymətləndirir və istiqamətləndirir, nəticədə, əldə etdiyi təcrübə zamanı uşaqda nizam-intizam yaradır ki, bu da onun mütəşəkkil və inteqrasiya olunmuş şəxsiyyət kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Tərbiyəçi-müəllim, adətən, oyunu davam etdirmək üçün uşaqların oyun qaydalarına tabe olduqları oyunları nümunə gətirirlər. Həmçinin uşaqlar tapşırığı yerinə yetirmək məqsədi ilə qruplar şəklində sinif fəaliyyətlərində iştirak edirlər. Onlar öyrənmə prosesi nəticəsində düşünmək, mühakimə etmək və mühakimə yürütmək azadlığına malik olurlar.

İstənilən tədris metodunun müəyyən bir məqsədi olmalıdır ki, uşağın idrakında ətraf mühit və əvvəlki hadisələr haqqında məlumat və təcrübələrin əks olunması və təhlili baş versin. Belə mütəşəkkil münasibətlər nəticəsində istək fəaliyyəti çevrilir [Dewey, J., 2000].

Dyuinin *humanizm yönümlü pedaqoji konsepsiyası* uşağı bütün öyrənmə prosesinin mərkəzi subyekt kimi qəbul edir. Yanaşmada uşaq artıq passiv, müdaxiləyə ehtiyacı olan bir varlıq kimi deyil, öz maraqları, təşəbbüsləri və fərdi qabiliyyətləri ilə öyrənməni irəli aparən fəal, sosial aktor kimi göstərilir. Deməli, uşaq öz inkişaf dinamikasına, müstəqil qərarvermə potensialına malik fərddir və onun öyrənməsi sosial qarşılıqlı təsir proseslərinin ayrılmaz hissəsi hesab olunmalıdır [Dewey, J., 2019].

Con Dyui “təcrübə”ni həm ətraf mühitin dərk edilməsi və ona təsir göstərilməsi, eyni zamanda həmin təsirlər nəticəsində fərdin inkişaf prosesi kimi şərh edir. Bu baxımdan, təhsil yalnız nəzəri məlumatların ötürülməsi deyil, eyni zamanda uşağın sinif daxilində və xaricində yaşadığı konkret təcrübələrlə üzvi şəkildə bağlı olmalıdır. O, təcrübəni yalnız hadisələr toplusu kimi deyil, böyüməyə xidmət edən və yeni təcrübələrin formalaşmasına imkan yaradan proses kimi qiymətləndirir.

Dyuinin fikrincə, “böyümə” müxtəlif təcrübələr arasında əlaqələri anlama və onların qarşılıqlı təsirlərini dərk etmə bacarığının inkişafı deməkdir. O, yazırdı ki, təcrübə canlı varlıqların ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirinin davamlı şəkildə baş verməsi nəticəsində yaranır və bu proses öyrənmənin təməl mexanizmini təşkil edir. Bu səbəbdən Dyuinin tədris metodologiyası mütərəqqi pragmatizm prinsiplərinə əsaslanaraq bütün təlim fəaliyyətlərinin birbaşa və mənalı təcrübəyə söykənməsini tələb edir.

Con Dyui bilik və məlumatı müəyyən mənada *subyektiv konstruksiya* hesab edir, çünki bilik fərdin yaşadığı real təcrübələr vasitəsilə formalaşır. Bu çərçivədə öyrənmə prosesi uşaqların kortəbii fəaliyyətlərində və real həyatla əlaqəli situasiyalarda baş verir. Dyuinin didaktik yanaşması uşağın gündəlik həyatı ilə bilavasitə bağlı olan tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində öyrənməni təşviq edir. Bu isə tədris prosesində *layihə əsaslı, problem əsaslı və təcrübəyönümlü* digər metodların tətbiqini zəruri edir.

Tədris planının uşaqlara kənardan hazır şəkildə tətbiq edilməsinə Dyui qarşı çıxaraq onun uşaqlar arasındakı fərdi xüsusiyyətlərə, maraqlara və onların inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə çevik olmasını vacib hesab edirdi. Onun təhsil proqramı nəzəriyyəsi antropoloji və psixoloji əsaslara söykənərək insanın orqanizm olaraq böyümək üçün stimullara və davamlı təcrübəyə ehtiyacı olduğu prinsipindən irəli gəlir.

Con Dyuinin pedaqoji konsepsiyasında təhsilin mahiyyəti statik bilik ötürülməsi kimi deyil, uşağın təcrübələrinə əsaslanan dinamik inkişaf prosesi kimi şərh edilir [Dewey, J., 2000]. Bu, müasir konstruktivist yanaşmaların formalaşmasına ciddi elmi təsir göstərmişdir.

Dyuinin təcrübə öyrənmə nəzəriyyəsinin elmi təhlili və tənqidi. Haynes, Sa-

kai, Ris, Gilbert, Fritz və Passinqhamın [Dewey, J., 2000] araşdırmalarına görə, təcrübə öyrənmə uşaqlara yeni bacarıqlar və bilikləri tam mənimsəməyə imkan yaradan praktik və əməkdaşlıq yönümlü öyrənmə mühitləri təqdim edir. Bu yanaşmada öyrənmə prosesinin mərkəzində real situasiyalarda fəaliyyət göstərmək, bilikləri tətbiq etmək və sosial qarşılıqlı təsir dayanır. Eylər və Giles qeyd edirlər ki, Con Dyui xidmət-öyrənməni təcrübə öyrənmənin xüsusi forması kimi təsvir etmiş və bu prosesi davamlı şəkildə yenilənən bir spiral kimi xarakterizə etmişdir [Toulmin, S., 2008]. Onların fikrincə, öyrənmə birbaşa təcrübə ilə başlayır, düşüncə mərhələsində təcrübə təhlil edilir və növbəti real fəaliyyətlər vasitəsilə bu düşüncə yenidən sınaqdan keçirilir.

Edelstoun Toulmin fikrincə, Dyuinin epistemologiyada ənənəvi bilik anlayışını fundamental şəkildə sarsıtdığını, qeyri-adi olan yüksək səviyyədə yaradıcı və uzaqgörən yanaşma nümayiş etdirdiyini vurğulayır [Sullivan, P., 1966]. Con Dyuiyə görə inkişaf “təcrübənin əhəmiyyətini artıran və sonrakı təcrübələri idarə etmək gücünü genişləndirən transformasiya prosesidir” [Gutek, G., 2014]. Bu baxımdan, təcrübə yalnız hadisələrin ardıcılığı deyil, uşağın motivasiyasını yüksəldən, onun məktəbəqədər təhsil müəssisəsində iştirakına mənalı səbəblər yaradan, eləcə də onun dünyagörüşünü formalaşdıran əsas inkişaf mexanizmidir.

Con Dyui üçün öyrənmənin təməli həm intellektual, həm də emosional münasibətin paralel şəkildə formalaşmasına dayanır. Onun fikrincə, təcrübənin mahiyyəti yalnız idrakın inkişafı deyil, həm də hisslərin, maraqların və sosial münasibətlərin zənginləşməsidir [Sullivan, P., 1966]. Dyui pragmatizmi təhsili insanın başqaları ilə birlikdə, qarşılıqlı təsir şəraitində yaşadığı canlı bir proses kimi qiymətləndirir. Bu öyrənmə modeli nəzəri biliklə praktik fəaliyyət arasında davamlı uyğunlaşma tələb edir. Dyui təhsil fəlsəfəsini həm fəlsəfi, həm də psixoloji baxımdan inkişaf etdirərək [Toulmin, S., 2008], təxəyyülün gücləndirilməsini təhsilin əsas məqsədlərindən biri hesab edirdi [Dewey, J., 2000]. Müəllim bu modeldə uşaqlara, xüsusən də yeniyetmələrə müxtəlif imkanlar arasından məqsədyönlü seçim etməyi öyrədən vasitəçi kimi çıxış edir ki, bu da xarakter formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Təcrübəyə əsaslanan bu yanaşmanın güclü tərəfləri ilə yanaşı, Dyuinin təhsil fəlsəfəsində bir sıra nəzəri boşluqlar da mövcuddur. İlk növbədə, Dyui təcrübəsinin məqsəd və ya meyar əsaslı qiymətləndirilməsi üçün konkret metodologiya təqdim edilmir. Təcrübələrin uşağın inkişafına nə dərəcədə töhfə verdiyini müəyyən etmək üçün ölçülə bilən indikatorlar yoxdur. Nəticə etibarilə, sual yaranır: uşağın məktəbəqədər təhsil müəssisəsində keçdiyi təcrübələr onun inkişafına nə dərəcədə faydalı olub?

Bu çatışmazlıq təcrübə öyrənmənin nəticələrini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir. Öyrənmə məqsədlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi tərbiyəçi-müəllimlər

üçün təcrübi fəaliyyətlərin planlaşdırılmasını mürəkkəbləşdirir. Əgər öyrənmə, əsasən, təcrübəyə söykənsə, bir semestr ərzində neçə təcrübənin tətbiq edilməli olduğu, oxşar situasiyalarda fərqli şagird reaksiyalarının necə idarə ediləcəyi qeyri-müəyyən qalır. Bu isə tərbiyəçi-müəllimlər üçün potensial iş yükünün artmasına və yorğunluğa səbəb ola bilər.

Bundan başqa, Dyuinin nəzəriyyəsində təcrübi öyrənmə prosesinin təhsil programına inteqrasiyası ilə bağlı sistemli pilot tədqiqatlar və ya tətbiq mexanizmləri təqdim olunmur. Təlim prosesinin kim tərəfindən (təhsil müəssisəsi rəhbərliyi, müəllimlər, valideynlər, kurikulum mütəxəssisləri) idarə ediləcəyi dəqiq müəyyənləşdirilmir. Təhsilin demokratikləşməsi konsepsiyası çərçivəsində icmanın və valideynlərin rolu barədə də Dyui konkret göstəriş vermir. Bu səbəbdən onun nəzəriyyəsi güclü fəlsəfi baza yaratsa da, praktik tətbiqi baxımından tam strukturlaşmış mexanizmlər təqdim etmir.

Dyui tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə, inkişaf ehtiyaclarına və təlimə gətirdikləri müxtəlifliyə həssas yanaşmasının zəruriliyini xüsusi vurğulayır. Onun pedaqoji konsepsiyasına əsasən, tədris prosesinə vahid və dəyişməz yanaşmanın tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmir, əksinə, tədris uşaqların fərdi xüsusiyyətləri qabiliyyətləri və inkişaf səviyyələrini nəzərə alınmaqla elastik şəkildə qurulmalı, təlimin planlaşdırılması onların əvvəlki bilikləri, mövcud təcrübələri və fərdi öyrənmə meyilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Tərbiyəçi-müəllim uşaqların maraqlarını diqqətlə müşahidə etməli, onların təbii öyrənmə yollarını müəyyənləşdirməli və bu maraqların əsasında problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaratmalıdır. Onun əsas missiyası uşaqların ətraf mühiti müstəqil araşdırma imkanlarını genişləndirməkdir.

Dyui fənlərarası inteqrasiya olunan tədris planlarının tərəfdarı kimi, biliklərin ayrıca sahələrə bölünmədən, real həyatla əlaqəli kompleks vəziyyətlər əsasında mənimsənməsini vacib hesab edir. Bu yanaşmada sinif mühiti dinamik sosial məkan kimi nəzərdə tutulur. Burada qarşılıqlı fəaliyyət, əməkdaşlıq və ünsiyyət biliklərin mənimsənilməsinin əsas mexanizmləridir. Müəllim bu sosial öyrənmə mühitinin fəal üzvü olaraq tədris təcrübələrinin seçilməsi, yönləndirilməsi və təşkilində həlledici rol oynayır.

Dyui “öyrənmənin ağırlıq mərkəzinin uşağa keçməsinin” zəruriliyini müdafiə edərək bildirdi ki, təhsilin başlanğıc nöqtəsi uşağın daxili instinktləri, təbii maraqları və potensial qabiliyyətləri olmalıdır. Psixopedaqoq hesab edirdi ki, uşağa hazır “doğru” və ya “yanlış” qənaətlər təqdim edilməməli, əksinə, o, bu bilikləri təcrübə vasitəsilə özü kəşf etməlidir.

Con Dyui, xüsusilə uşağın şəxsiyyət kimi hüquqlarını – *qərar vermək, özünü öyrətmək, təlim prosesində iştirak etmək və demokratik öyrənmə mühitinə qoşulmaq imkanlarını* ön plana çəkirdi. O, uşağı cəmiyyətin ən həssas üzvü he-

sab edir və təhsil mühitində tətbiq edilən sərt qayda və nəzarət mexanizmlərinin uşağın səsini boğulmasına gətirib çıxara biləcəyini bildirirdi. Bu səbəbdən o, təhsil müəssisəsini şagirdin aktiv iştirak etdiyi, özünü ifadə edə bildiyi, sosial və intellektual inkişafını sərbəst şəkildə həyata keçirdiyi demokratik bir icma kimi təsvir edirdi.

Uşaq təbiətən maraqlı, ünsiyyətçil və konstruktiv varlıq kimi qəbul edilir, müəllimin vəzifəsi isə bu təbii potensialı inkişaf etdirmək üçün stimullaşdırıcı, təhlükəsiz və konstruktiv öyrənmə mühiti yaratmaqdır. Dyuiyə görə, belə mühit müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, burada onlar müxtəlif öyrənmə strategiyalarını birlikdə sınaqdan keçirir və bilikləri birgə yaradırlar. Bu prosesin əsas məqsədi şagirdin özünəinamını artırmaq və onu sosial cəhətdən fəal, müstəqil düşünən şəxsiyyət kimi formalaşdırmaqdır.

Qlobal təhlil göstərir ki, *Dyui fəlsəfəsi* müxtəlif ölkələrdə fərqli səviyyələrdə tətbiq edilir. ABŞ, Braziliya və Şimali Avropa ölkələri Dyui prinsiplərini ən geniş şəkildə tətbiq edən regionlar kimi seçilir. ABŞ-da Montessori, Responsive Classroom və P4C kimi proqramlar Dyui yanaşmasının real tədris modellərində təcəssümü kimi çıxış edir. Braziliyada isə “Escola Nova” hərəkatı Dyuinin ideyalarını təhsilin demokratikləşməsi istiqamətində geniş yaymışdır. Finlandiya və Yaponiya kimi ölkələr də Dyui fəlsəfəsinin elementlərini (şagird mərkəzlilik, təcrübəyönümlülük və reflektiv öyrənmə) öz təhsil sistemlərinə inteqrasiya etmişdir. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində Dyui ideyaları demokratik təhsil islahatlarının nəzəri bazasını formalaşdırmışdır.

Qlobal tətbiqin statistik müqayisəsi

Ölkə / Region	Dyui modelinin tətbiqi səviyyəsi	Tətbiq formaları	Mənbə
ABŞ	Yüksək	Progressive education, Montessori, P4C, Responsive Classroom	[files.eric.ed.gov]
Finlandiya	Orta-yüksək	Şagird mərkəzli, təcrübə əsaslı kurikulum	(OECD məlumatlarına əsaslanan ümumi bilgi)
Yaponiya	Orta	Lesson Study, reflektiv təlim	(pedaqoji tədqiqatların ümumi istiqamətləri)
Braziliya	Yüksək	Escola Nova hərəkatı	[iosjournals.org]
Şərqi Avropa	Orta	Demokratiya əsaslı təhsil islahatları	[muse.jhu.edu]
Efiopiya	Aşağı	Struktur problemləri səbəbilə məhdud tətbiq	[arjess.org]

Nəticə / Conclusion

Aparılan təhlillər göstərir ki, Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsi müasir pedaqoji yanaşmaların formalaşmasında fundamental rol oynamağa davam edir. Onun təcrübəyə əsaslanan öyrənmə və demokratik təhsil konsepsiyası təhsili biliklərin sadə ötürülməsi prosesindən çıxarır, şagirdin aktiv iştirakı, sosial qarşılıqlı əlaqə və real həyat təcrübələri üzərində qurulan dinamik sistemə çevirmişdir. Müasir tədqiqatların nəticələri də təsdiqləyir ki, Dyuinin pedaqoji baxışları XXI əsrdə dialoji, iştirakçı və demokratik tədris modellərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir.

Con Dyuinin pedaqoji xəttinin mərkəzində uşağın sosial cəmiyyətin aktiv üzvü kimi formalaşdırılması dayanır. Bu yanaşma şagirdin maraqlarının öyrənmə prosesinə inteqrasiyasını, təcrübəyə əsaslanan bilik yaratma prosesini və sosial məsuliyyət hissinin gücləndirilməsini əsas hədəf kimi müəyyənləşdirir.

Bununla belə, Dyui modelinin praktik tətbiqi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə mühitinin qurulması, inkişafın qiymətləndirilməsi və kurikulumun proses yönümlü şəkildə təşkili bir çox təhsil sistemlərində metodoloji və struktur çətinliklər yaradır. Bu tənqidlərə baxmayaraq, Dyui müasir təhsil nəzəriyyəsinin ən nüfuzlu fiqurlarından biri kimi qalır və pedaqoji praktikaya təsiri davam edir.

Ənənəvi müəllim mərkəzli tədris modellərinə üstünlük verilməsi, müəllimin otoritar fiqur kimi qəbul edilməsi və demokratik sinif mədəniyyətinin zəif olması təcrübəyə əsaslanan öyrənmə mühitinin formalaşmasını ləngidir. Bu, Dyuinin tələb etdiyi dialoji və interaktiv sinif atmosferinin yaranmasına mane olur.

Tədqiqat üzərindən aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, Dyuinin təhsil fəlsəfəsi:

- global miqyasda müasir tədris sistemlərinin nəzəri əsasını təşkil edir;
- tətbiqin uğuru təhsil sisteminin demokratikliyindən, müəllim hazırlığından və təhsil müəssisəsinin yerləşməsinin mental dəyərlərindən asılıdır;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə struktur və mədəni baryerlər səbəbilə tətbiq məhdud olsa da, nəzəri potensial yüksəkdir;
- ABŞ, Braziliya və Avropanın bir sıra ölkələri Dyui fəlsəfəsini ən intensiv şəkildə tətbiq edən regionlardır.

Nəticə olaraq, vurğulamaq olar ki, Dyuinin təhsil fəlsəfəsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktuallığını qoruyan bir çərçivə olaraq global təhsil mühitini formalaşdırmağa davam edir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil sahəsində baş verən pedaqoji islahatlar uşaq mərkəzli, demokratik və təcrübə yönümlü təlim

modellərinə keçidi sürətləndirmişdir. Bu kontekstdə Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsi XXI əsr təhsil standartları, xüsusən sosial-emosional inkişaf, kompetensiya əsaslı kurikulum və layihə əsaslı öyrənmə tələbləri ilə yüksək səviyyədə səsleşir. Dyuinin “təcrübəyə əsaslanan öyrənmə”, “demokratik sinif mühiti”, “uşağın fəal sosial subyekt kimi formalaşması” ideyaları hazırkı pedaqoji trendlər və UNESCO-nun erkən yaş təhsili üzrə strateji prioritetləri ilə uyğunluq təşkil etdiyi üçün mövzu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktuallığını qoruyur. Bu baxımdan, Dyui modelinin yenidən nəzərdən keçirilməsi və müasir təhsil sisteminə uyğun adaptasiyası aktuallıq kəsb edir. Tədqiqat həm də Dyuinin konsepsiyasının müxtəlif ölkələrdə tətbiq səviyyələrini müqayisə etməsi ilə diqqət çəkir və milli təhsil sisteminin inkişafı üçün yeni istiqamətlər müəyyən etməyə imkan yaradır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi Con Dyuinin təhsil fəlsəfəsinin yalnız nəzəri aspektlərinin deyil, həm də müxtəlif ölkələrdəki real tətbiq mexanizmləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmasında özünü göstərir. Məqalə Dyuinin ideyalarının məktəbəqədər təhsildə istifadə olunmasında mövcud olan metodoloji boşluqları və praktik tətbiqdə qarşıya çıxan çətinlikləri sistemli şəkildə qiymətləndirir. Bu, mövcud ədəbiyyatdan fərqli olaraq, Dyuinin modelinin tətbiqi üçün konkret şərtləri və məhdudiyətləri daha dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqat həmçinin Dyuinin klassik praqmatist yanaşmasını müasir konstruktivist və təcrübəyönümlü öyrənmə nəzəriyyələri ilə əlaqələndirərək yeni elmi mövqe formalaşdırır. Məqalədə Dyui fəlsəfəsi ilə məktəbəqədər təhsil kurikulumunun komponentləri arasındakı əlaqələr ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə əsaslandırılır və bu sahədə elmi diskurs genişləndirilir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, Dyuinin nəzəri müddəaları qlobal və yerli kontekstlərin müqayisəsi əsasında yenidən interpretasiya olunur və praktiki tətbiq üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr təqdim edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təcrübə əsaslı və uşaq mərkəzli tədris modelinin tətbiqi üçün metodoloji əsaslar yaratması ilə müəyyən olunur. Dyuinin pedaqoji prinsipləri əsasında müəllimlər üçün interaktiv öyrənmə mühitlərinin qurulması, oyun və fəaliyyət əsaslı təlim texnologiyalarının tətbiqi, uşaqların sosial-emosional inkişafını dəstəkləyən yanaşmaların formalaşdırılması üçün konkret istiqamətlər təqdim edilir. Məqalədə təqdim olunan nəticələr müəllim hazırlığı və ixtisasartırma proqramlarının təkmilləşdirilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Dyuinin vurğuladığı refleksiya, müşahidə, problem həlletmə və interaktiv tədris bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş metodik tövsiyələr pedaqoji kadrların peşəkar hazırlıq səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Kurikulum tərtibatçıları üçün tədqiqatın dəyəri ondadır ki, burada şagird mərkəzli, fənlərarası və təcrübəyönümlü proqramla-

rın hazırlanması üçün elmi əsaslandırılmış model təklif edilir. Qlobal təcrübənin müqayisəsi isə milli təhsil sistemində hansı Dyui metodlarının elementlərin daha effektiv şəkildə adaptasiya oluna biləcəyini müəyyənləşdirməyə yardımçı olur. Nəhayət, tədqiqat məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların hüquq və azadlıqlarına əsaslanan demokratik öyrənmə mühitinin qurulmasına metodoloji töhfə verir. Bu, uşaqların özünüifadə, iştirakçılıq, tənqidi düşünmə və sosial ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edərək praktiki nəticələr yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. (1989). Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Maarif" 260 s.
2. Cabbarov, R.V. (2022). Yaradıcılıq psixologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: OPTiMiST MMC, 260 s.
3. Antonio, R.J., & Kellner, D. (1992). Communication, Modernity, and Democracy in Habermas and Dewey. *Symbolic Interaction*, 15(3), s. 277–297. DOI: <https://doi.org/10.1525/si.1992.15.3.277>
4. Dewey, J. (1934). *Art as Experience*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
5. Dewey, J. (2019). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. Monrovia, IN: Bumbershoot Books, 190 s.
6. Dewey, J. (2000). *Demokratiya i obrazovaniye*. İngilis dilindən tərcümə. Moskva: "Pedagogika-press", 357 s.
7. Dewey, J. (1897). *The Psychology of Effort*. S. 1.
8. Dewey, J. (2026). John Dewey. Biography, philosophy, pragmatism, & education. <https://www.britannica.com/biography/John-Dewey> Encyclopaedia Britannica.
9. Gutek, G.L. (2014). *Philosophical, Ideological and Theoretical Perspectives on Education*. Boston: Pearson Central Publishing.
10. Sullivan, P. (1966). John Dewey's Philosophy of Education. *The High School Journal*, 49(8), s. 391–397. URL <http://www.jstor.org/stable/40366240>
11. Toulmin, S. (2008). *The Collected Works of John Dewey, 1882–1953*. Carbondale: Southern Illinois University Press.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE PRIMARY EDUCATION PROCESS

Rugiyeva Taghiyeva

Ganja State University, senior lecturer, Ph.D. in Pedagogy
E-mail: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-7563-4676>

Abstract. The article examines the integration of artificial intelligence into the primary education process and its impact on students' learning activities, as well as on the teaching profession and the quality of education. The main purpose of the study is to analyze the application of artificial intelligence technologies in primary grades, along with their advantages and limitations, from a scientific and pedagogical perspective. The article explores the process of personalized learning supported by artificial intelligence, identifies the opportunities it creates for students, and examines its role in the development of their knowledge and skills. At the same time, taking into account the psychological characteristics of primary school students, the potential risks of the excessive use of artificial intelligence—such as the weakening of social interaction, dependence on technology, data security concerns, and issues related to equal access to education—are also discussed. Accordingly, the study analyzes students' social and emotional skills formed through interaction with teachers and peers. The research further highlights the possibilities of reducing teachers' workload and increasing the effectiveness of teaching. As a result, the article examines the impact of artificial intelligence on primary education and explores various ways of laying the foundation for future learning and development. Given that young learners differ in their levels of understanding, learning pace, and interests, the study demonstrates that gaps arising from these differences can be effectively addressed through the use of technologies.

Keywords: primary education, artificial intelligence, student, teacher, learning, development.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.137

To cite this article: Taghiyeva R. (2026). The role of artificial intelligence in the development of the primary education process. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 49-61.

Article history: received – 19.02.2026; accepted – 18.03.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ TƏLİM PROSESİNƏ SÜNİ İNTELLEKTİN SƏMƏRƏLİ İNTEQRASIYASI

Ruqiyyə Tağıyeva

Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim,

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-7563-4676>

Annotasiya. Tədqiqatda süni intellektin ibtidai siniflərdə təlim prosesinə inteqrasiyası, eləcə də onun müəllimlik peşəsi və təhsilin keyfiyyətinə təsirləri geniş şərh olunmuşdur. Süni intellekt texnologiyalarının köməyi ilə fərdi öyrənmə prosesində yaranan geniş imkanların şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafındakı rolu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda tədqiqat zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, süni intellekt texnologiyalarından həddindən artıq istifadənin mümkün riskləri – sosial ünsiyyətin zəifləməsi, texnologiyadan asılılıq, məlumat təhlükəsizliyi və bərabər təhsil imkanları ilə bağlı problemlər müzakirə edilmiş, şagirdlərin müəllimlər və digər şagirdlərlə ünsiyyət prosesində formalaşan sosial və emosional bacarıqları elmi-pedaqoji baxımdan təhlil edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində müəllimlərin iş yükünün azaldılması, tədrisin səmərəliliyinin artırılması imkanları şərh olunmuş, süni intellektin ibtidai təhsilə təsiri, gələcəkdə öyrənmə və inkişaf təməlinin yaradılması yolları araşdırılmışdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin anlayış səviyyələrinin, öyrənmə təmplərinin və maraqlarının müxtəlifliyi nəzərə alınaraq, bu fərqliliklərdən irəli gələn boşluqların süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə effektiv şəkildə aradan qaldırılma biləcəyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: ibtidai təhsil, süni intellekt, inteqrasiya, şagird, müəllim, öyrənmə, inkişaf.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.137

Məqaləyə istinad: Tağıyeva R. (2026). İbtidai siniflərdə təlim prosesinə süni intellektin səmərəli inteqrasiyası. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (254), səh. 49-61.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.02.2026; qəbul edilib – 18.03.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

İbtidai siniflərdə təlim prosesində süni intellektin rolu son illərdə böyük bir diqqət mərkəzinə çevrilib. Süni intellekt müxtəlif sahələrdə sürətlə inkişaf edir, dəyişir və təhsil də bu sahələrdən biridir. Əsas diqqət ali təhsil və ixtisas hazırlığına yönəlsə də, süni intellektin ibtidai təhsilə təsirləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Süni intellekti ibtidai təhsilə inteqrasiya etməklə daha cəlbedici və effektiv öyrənmə təcrübələri yaratmaq olar.

Məlumdur ki, ibtidai təhsil uşaqların əsas bilik və bacarıqlar qazandıqları mərhələdir, bu səbəbdən süni intellektin bu sahəyə inteqrasiyası bir sıra müsbət təsirlərə yol açır. İbtidai təhsildə süni intellektin effektiv təsirlərindən biri fərdiləşdirilmiş öyrənmə yolları yaratmaq bacarığıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, təhsil prosesi və onun inkişafında daim yeniliklər baş verir. Bu yeniliklərin əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları və süni intellekt ən aktual mövzulardan biri hesab olunur. Müasir təhsil sistemində bu texnologiyalar gündən-günə daha mühüm rol oynayır. İnformasiya texnologiyaları və süni intellektin təhsilə inteqrasiyası həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün yeni imkanlar yaradır və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, “Azərbaycan Respublikasının 2025 – 2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası” təsdiq edilmişdir. Sərəncamda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 3-cü və 32-ci bəndlərini rəhbər tutaraq, Azərbaycan Respublikasında süni intellektin inkişafını sürətləndirmək, bu sahədə tədqiqatların aparılmasını təşviq etmək, süni intellekt üzrə informasiya texnologiyalarının və onların idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, infrastrukturunun əlçatanlığını təmin etmək, habelə ixtisaslı kadr potensialını gücləndirmək məqsədilə qərar təsdiq olunmuşdur [<https://president.az/az/articles/view/68364>].

Süni intellektlə işləyən adaptiv təlim platformaları hər bir şagirdin güclü, zəif tərəflərini və öyrənmə tərzini qiymətləndirir. Bu yanaşma, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış dərslər vasitəsilə öz sürətləri ilə inkişaf etmələrini təmin edir. Bu fərdi yanaşma şagirdlərə təməl anlayışları daha dərinlən qavramağa kömək edir. Süni intellekt platformaları tapşırıqlar və fəaliyyətlər haqqında ani və fərdiləşdirilmiş rəy formalaşdırır. Nəticədə, şagirdlərə öz səhvlərini başa düşmək və dərhal problemin həlli haqqında öyrənməyə kömək edir, daha interaktiv və dəstəkləyici öyrənmə mühiti yaradır. Süni intellekt texnologiyaları ibtidai təhsildə yaradıcılığın və tənqidi düşüncənin, gələcək uğur üçün vacib olan bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt şagirdlərin akademik nailiyyətlərinin yüksəlməsinə və fərdi inkişaf trayektoriyalarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu sahədə son illərdə çoxlu sayda araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar süni intellektin təhsil sisteminə təsirini həm müsbət, həm də risk baxımından qiymətləndirərək qeyd etmişlər ki, texnologiyanın düzgün inteqrasiyası akademik nəticələri yaxşılaşdırır, eyni zamanda sosial bərabərsizlik və rəqəmsal uçurum problemlərini də dərinləşdirə bilər [Bulut, M., Davarcı, M., Bozdoğan, N., Sarpkaya., Y. 2024; Tagiyeva, R., 2025].

Bəzi tədqiqatlar süni intellektin tətbiqi üçün nəzəri-pedaqoji baza formalaşdırır və onun ibtidai təhsildə məqsədyönlü istifadəsinin elmi əsaslarını müəyyənləşdirir [Ağayev, M., 2011; Mehrabov, A., 2010].

Tədqiqatın məqsədi ibtidai siniflərdə təhsil prosesində süni intellekt texnologiyalarının səmərəli və məqsədyönlü tətbiq imkanlarını araşdırmaq, bu texnologiyaların şagirdlərin təlim fəaliyyəti, bilik və bacarıqlarının inkişafına, eləcə də müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirini müəyyənləşdirmək, digər bir tərəfdən süni intellektin üstün və məhdud cəhətlərini təhlil etmək, onların ibtidai sinif şagirdlərinin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu qiymətləndirməkdir.

Problemin qoyuluşu

İbtidai təhsil səviyyəsində süni intellektin tətbiqi ilə bağlı mövcud elmi və praktik yanaşmalar göstərir ki, bu texnologiyanın real təsirlərinin müəyyən edilməsi hələ də kifayət qədər araşdırılmamış sahə olaraq qalır. Müxtəlif süni intellekt platformalarının şagirdlərin fərdi öyrənmə trayektoriyalarına, bilik və bacarıqlarının inkişaf dinamikasına necə təsir göstərdiyi, həmçinin müəllimlərin təlim prosesində bu alətlərdən nə dərəcədə səmərəli yararlandığı araşdırılmalı olan mühüm məsələlərdəndir. Aparılan tədqiqat işi çərçivəsində ibtidai siniflərdə istifadə olunan süni intellekt platformalarının üstün və zəif tərəfləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların tədrisə real təsiri empirik müşahidələr və mövcud elmi mənbələrlə qarşılaşdırılaraq müəyyən edilmişdir.

Digər tərəfdən, süni intellektin geniş tətbiqi ibtidai yaş dövrünün psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərinə uyğunluq baxımından ciddi araşdırma tələb edən problemlər yaradır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, texnologiyadan həddindən artıq istifadə şagirdlərin sosial ünsiyyət bacarıqlarına, emosional inkişafına və müstəqil düşünmə vərdişlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, məlumat təhlükəsizliyi, alqoritmik səhvlər səbəbi ilə yanlış biliklərin formalaşma bilməsi və təhsil imkanlarında bərabərsizlik kimi risklərin mövcudluğu süni intellektin ibtidai təhsilə inteqrasiyasının elmi-praktik cəhətdən yenidən qiymətləndirilmə-

sini zəruri edir. Bu baxımdan, aparılan tədqiqat, süni intellektin ibtidai təhsildə tətbiqinin həm imkanlarını, həm də problemlərini kompleks şəkildə müəyyənləşdirməyi məqsəd olaraq qarşıya qoyur.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat ibtidai təhsildə süni intellektin tətbiq imkanlarını araşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də empirik yanaşmaları əhatə edir. Nəzəri hissədə mövcud ədəbiyyat və tədqiqatlar təhlil edilmiş, empirik hissədə isə məlumat toplama və təhlil üsulları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat metodları

- nəzəri-təhliledici metod vasitəsilə süni intellektin ibtidai təhsil sahəsində tətbiqi ilə bağlı yerli və xarici elmi mənbələr araşdırılmış, öyrənilmiş və mövcud elmi baxışlar sistemləşdirilmişdir.
- analitik-sintez metodu ilə əldə olunan elmi məlumatlar təhlil edilmiş, süni intellekt texnologiyalarının ibtidai sinif şagirdlərinin bilik və bacarıqlarının inkişafına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.
- müqayisəli-pedaqoji metod ilə müxtəlif ölkələrin ibtidai təhsil təcrübəsində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi xüsusiyyətləri müqayisə edilmiş, onların effektiv və tətbiq oluna bilən cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.
- müşahidə metodu ilə ibtidai təhsil mühitində süni intellekt elementlərinin tətbiqi imkanları, şagirdlərin təlim fəaliyyəti, sosial və emosional davranış xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.
- pedaqoji modelləşdirmə metodu ilə tədqiqatın yekun mərhələsində süni intellektin ibtidai təhsil prosesinə səmərəli inteqrasiyasını əks etdirən ümumi pedaqoji model formalaşdırılmışdır.

Əsas hissə / Main part

İbtidai təhsildə bir-birindən tamamilə fərqlənən fənlər tədris olunur. Bu fənlər kurikulum sistemi əsasında fəal təlim metodları ilə keçirildiyindən şagirdlərdən daha çox aktiv iştirak, müstəqil düşünmə və əməkdaşlıq tələb olunur. Hər bir fənnin məzmununa uyğun müxtəlif mövzuları və öyrənmə istiqamətləri olduğundan təlim prosesində süni intellektin fərqli platformalarından istifadə oluna bilər ki, bu platformaların da özünəməxsus öyrətmə üsulları var [Ağayev, M., 2011; Allahverdiyeva, F., 2018].

İntellektual repetitorluq sistemləri şagirdlə təkbətək repetitorluq prosesini simulyasiya edən, süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan interaktiv tədris platformalarıdır. Bu sistemlər oxu, yazı və hesab kimi fənlər üzrə təməl bacarıqların

vacib olduğu ibtidai təhsil üçün xüsusilə faydalıdır, şagirdin bilik səviyyəsinin təhlilini aparır, fərdi ehtiyaclarına uyğun tapşırıqlar təqdim edir [Tagiyeva, R., 2025].

İnteraktiv öyrənmə prosesində şagirdlər interaktiv dialoqlara cəlb edilir, onlara suallar ünvanlanır və izahatlar verilir. Bu qarşılıqlı əlaqə şagirdləri fəal iştirakda təşviq edir. Həmçinin müəllimlərdən fərqli olaraq, süni intellektin yaratdığı repetitorlar fasiləsiz fəaliyyət göstərdiyinə görə şagirdlər üçün hər zaman əlçatan olur, öyrənmə prosesinin daha sürətli və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Süni intellekt ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşən yükü xeyli dərəcədə yüngülləşdirərək onlara daha çox tədris prosesinə və şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirməyə imkan verir. Süni intellektin müəllimlərə göstərdiyi digər mühüm dəstək isə qiymətləndirmə sistemində özünü göstərir, ardıcılıq və ədalətliyi təmin edərək tapşırıqların və testlərin qiymətləndirilməsini avtomatlaşdırma bilir. Bu avtomatlaşdırma müəllimlərin vaxtına qənaət etməklə yanaşı, mexaniki və insan amilindən qaynaqlanan səhvlərin başvermə ehtimalını azaldır. Müəllimlərə sinif idarəetmə strategiyalarını məlumatlandırma biləcək anlayışlar təqdim edərək davamiyyəti izləməyə və şagird davranışına nəzarət etməyə kömək edir. Məsələn, süni intellekt davamsızlıq nümunələrini və ya şagirdin əlavə dəstəyə ehtiyacı ola biləcəyini müəyyənləşdirir.

Tədqiqat çərçivəsində həm mütəxəssislər, həm də şagirdlər üçün tədris prosesində mühüm dəstək rolunu oynayan bir sıra müxtəlif və əhəmiyyətli süni intellekt platformaları araşdırılmış, onların icra etdikləri əsas funksiyalar aşağıda təqdim olunmuşdur:

1. *Təhsilə fərdi olaraq yanaşma.* Fərdiləşdirilmiş təlim şagirdlərin öyrənmə proseslərinə diqqət yetirən və onların istəklərinə, istedadlarına və qayğılarına cavab verən təhsil texnikasıdır. Süni intellekt, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq daha fərdi təhsil yanaşması təklif edir. Beləliklə, süni intellekt şagirdlərə bilik əldə etmələrinə kömək etmək üçün müxtəlif öyrənmə təcrübələri təklif edir. Bu üsul əvvəlki təhsildən kənara çıxır və insanlar tədris mühiti fərdiləşdirildikdə şagirdlərin daha yaxşı öyrənmə əldə edə biləcəyi fikrini dəstəkləyir [Tagiyeva, R., 2025]. Məsələn, şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edərək onların təhsil prosesini şəxsiyyətə uyğun şəkildə optimallaşdırmaq mümkündür. Süni intellektin güclü təhlil qabiliyyətləri şagirdlərin inkişafını izləyə bilər və onların müəyyən mövzularda zəif tərəflərini göstərərək xüsusi dərslər təklif edə bilər. Təhsil bütün tələbələr üçün bərabər şəkildə əlçatan olmalıdır və buna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Süni intellekt təhsil qarşısındakı maneələri dəf edər və müxtəlif növ öyrənmə qüsurları və ehtiyacları olan şagirdlər üçün fərdi təcrübə təmin edə bilər. Bir çox

təhsil müəssisələri şagirdlərə fərdi öyrənmə imkanı yaradaraq artıq süni intellektdən istifadə edirlər. Şagirdlər üçün öyrənməni daha əyləncəli etmək və asanlaşdırmaq üçün süni intellekt texnologiyasından istifadə edirlər. Bu prosesdə süni intellekt şagirdin bilik səviyyəsini anlama bilən rəqəmsal müəllim kimi işləyir. Bu xüsusiyyət şagirdlərə təhsillərindən maksimum yararlanmaq üçün fərdiləşdirilmiş təhsil planlarını yaratmağa kömək edir. Beləliklə, süni intellekt müxtəlif fənlər üzrə kurslar təklif edərək şagirdlərin diqqətini cəmləşdirməyə və motivasiya etməyə kömək olur. Süni intellekt şagirdlərin performansını və dünyagörüşünü təhlil edərək, təlim materialları və fəaliyyətləri üçün fərdi tövsiyələr verir. Hər zaman şagirdlərin təhsil standartlarına cavab verməyə çalışan bu platformalar daha fərdi və effektivdir. *Absorb LMS* və *Docebo* kimi süni intellektlə işləyən təlim idarəetmə sistemləri (LMS) ağıllı məzmun yaradılması, inzibati tapşırıqların avtomatlaşdırılması və fərdiləşdirilmiş öyrənmə kimi tədris və öyrənmə fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün çoxsaylı süni intellekt imkanları təqdim edir

2. *Şagirdlərin maraqlarına uyğun əlavə məlumat mənbəyindən istifadənin təmin edilməsi.* Süni intellekt müxtəlif tədris alətləri və materialları təklif edə bilir. Məsələn, interaktiv oyunlar, təhsil tətbiqləri, videolar və digər vizual vasitələr uşaqların marağını cəlb edir və dərsləri daha əyləncəli və faydalı edir. Bu, həmçinin müəllimlərə əlavə resurslar və müxtəlif tədris metodları ilə daha zəngin dərslər keçməyə imkan verir. Süni intellekt şagirdlərin seçimləri əsasında inkişaf edən interaktiv hekayələr yarada bilər. Bu üsul öyrənmə prosesini dinamik hala gətirməklə yanaşı, onlarda oxuyub-anlama və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.
3. *Müəllimlərə dəstək.* Süni intellekt müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin mürəkkəb problemləri həll etmək və dəyişən iqtisadiyyat şəraitində gələcəyi formalaşdırmaq və həqiqətən hansı bacarıqlara ehtiyacı olduğunu düşünmək üçün yaranmış çox vacib bir texnologiyadır. Bu, məlumat toplama, tənqidi düşünmə və problem həlletmə bacarıqlarını, inkişaf etdirən öyrənməni təmin etmək üçün problemi qəbul etmək deməkdir. Süni intellekt texnologiyaları, əsasən, müəllimə dəstək rolunu oynayır. Bu texnologiyalar müəllimlərə dərslər planlaşdırılması, şagird nailiyyətlərinin monitorinqi və fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris metodlarının seçilməsi proseslərində dəstək göstərir. Müəllimlərə dərslər planlarını tərtib etmək, şagirdlərin nailiyyətlərini izləmək və onların ehtiyaclarına əsaslanaraq tədris metodlarını uyğunlaşdırmaqda kömək edə bilər. Bu, müəllimlərin vaxtını optimallaşdırır və daha effektiv dərslər keçmələrini təmin edir. Süni intellektin ibtidai təhsildə tətbiqi müəllimlərin işini asanlaşdırmağa, daha yaradıcı və fərdiləşdirilmiş tədris metodları tətbiq etməyə kömək edir. Bu da nəticədə, şagirdlərin daha yüksək nəticələr əldə etməsinə

şərait yaradır.

4. *Şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarının inkişafı.* Süni intellekt şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif proqramlar təklif edir. Dil inkişafı ibtidai təhsilin mühüm aspektidir. Süni intellekt alətləri müxtəlif yollarla dil və savad inkişafını dəstəkləyə bilər [Bulut, M., 2024; Bayraktar, B., 2023]. Məsələn, danışmaq tanınma texnologiyaları uşaqların tələffüzünü və axıcı danışğını inkişaf etdirməyə kömək edir, yazılı mətnin düzgünlüyünü qiymətləndirən alətlər isə qrammatika, imla və cümlə quruluşu bacarıqlarını möhkəmləndirir. Bu, xüsusilə ilk təhsil mərhələlərində vacibdir, çünki uşaqların düzgün danışma və yazma bacarıqları təhsil həyatlarının əsasını təşkil edir. Dil öyrənmə platforması olan *Duolingo* öyrənmələrin təcrübələrini təkmilləşdirmək üçün mükəmməl süni intellekt sistemlərindən istifadə edir. *Duolingo* kimi süni intellektlə dil öyrənmə proqramı uşağın tərəqqisinə uyğunlaşan fərdiləşdirilmiş dərslər təklif edir. Bu proqramlar dil öyrənməni cəlbədar və əlçatan edir. *SoftBank Robotics Nao* və *Pepper* robotları dil öyrənməni sosial robotlar kimi xidmət etmək üçün hazırlanmışdır [Ahmet, K., 2020]. Süni intellektlə işləyən nitqin tanınması alətləri şagirdlərə ucadan oxumağa məşq etməyə və tələffüzü yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bu alətlər erkən dil inkişafı üçün vacib olan ani rəy təmin edir. Süni intellekt təkliflər və təkmilləşdirmələr təklif etməklə hekayə, rəsm və musiqi bəstələnməsi kimi yaradıcı layihələri dəstəkləyə bilər. Bu platformalar uşaqları yaradıcılıqlarını kəşf etməyə və özlərini ifadə etməyə təşviq edir, eyni zamanda onların bacarıq səviyyələrinə uyğunlaşdırılmış problem həllətmə üsulları təqdim edir. Bu fəaliyyətlər kiçik yaşdan tənqidi düşünmə və analitik bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır.
5. *Şagirdlərin fərdi səviyyəsinə görə vəsaitlərin seçilməsi.* Şagirdlərin fərdi səviyyələrinə uyğun tədris vəsaitlərinin seçilməsində süni intellektin rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki bu texnologiya təlim prosesinin daha fərdiləşdirilmiş və effektiv şəkildə təşkilinə imkan yaradır. Şagirdlərin bacarıq səviyyələrinə uyğun tədris vəsaitlərinin seçilməsi onların potensial imkanlarının maksimum səviyyədə inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Süni intellekt şagirdlərin təhsil səviyyəsinə və bacarıqlarına əsasən, fərdi dərslər materialları və tapşırıqlar hazırlaya bilər. Bu, həm zəif, həm də güclü şagirdlər üçün daha müvafiq və faydalı dərslər resursları təklif etməyə kömək edə bilər. Süni intellekt, şagirdlərin əvvəlki nəticələrini və inkişafını analiz edərək, onların ehtiyaclarına uyğun fərdi tədris materialları təklif edir. Məsələn, əgər şagirdin riyaziyyat fənni üzrə müəyyən çətinliklər yaşadığı aşkarlanarsa, mövzunun daha dərinə və effektiv şəkildə mənimsənilməsi məqsədilə ona uyğun xüsusi tapşırıqlar və tədris vəsaitləri təqdim edilə bilər, eyni zamanda yüksək

bacarıqlı şagirdlər üçün daha çətin tapşırıqlar və əlavə resurslar vasitəsilə onların inkişafını stimullaşdırmaq olar. Bəzi şagirdlər daha çox vizual öyrənməyi üstün tuturlar, digərləri isə audio və ya interaktiv vəsaitlərlə daha yaxşı öyrənirlər. Süni intellekt bu fərqi nəzərə alaraq, şagirdlərə uyğun müxtəlif formatlarda tədris materialları təqdim edir. Bu cür fərdiləşdirmə, hər bir şagirdin öyrənmə prosesində daha çox uğur qazanmasına kömək edə bilər.

6. *Emosional və sosial dəstək*. Süni intellekt, yalnız akademik bilikləri inkişaf etdirməkdə deyil, həm də şagirdlərin emosional və sosial inkişafına dəstək verməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu texnologiyanın gücü ilə şagirdlərin emosional rifahını yaxşılaşdırmaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkün olur. Bəzi süni intellekt proqramları şagirdlərin emosional inkişafını dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, uşaqların davranışlarını izləyən və onlara sosial bacarıqları öyrədən proqramlar, məktəb mühitindəki münasibətləri yaxşılaşdırmağa kömək edir. Tətbiqlər və ya robot texnologiyaları şagirdlərin üz ifadələrini və səs tonlarını analiz edərək onların narahatlıq, stress və ya sevinc kimi emosional vəziyyətlərinin müəyyənəndirilməsinə şərait yaradır. Buna əsasən, şagirdə rahatlatıcı fəaliyyətlər və ya müsbət təşviqlər təklif edilə bilər. Emosional intellekti artırmaq üçün süni intellektə əsaslanan tətbiqlər və oyunlar şagirdlərə öz duyğularını tanımağa, adlandırmağa və uyğun şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Bu tip tətbiqlər şagirdlərə həm müsbət sosial münasibətlərin formalaşmasında, həm də konfliktsiz davranışların inkişaf etdirilməsində təsir göstərir. Süni intellekt şagirdlərə empatiya və sosial bacarıqları inkişaf etdirmək üçün müxtəlif vəsaitlər təqdim edir. Məsələn, süni intellektlə təchiz edilmiş interaktiv oyunlar və simulyasiyalar şagirdlərin müxtəlif sosial vəziyyətlərdə adekvat reaksiyalar verməyi və digər şəxslərin emosional vəziyyətinə hörmətlə yanaşmağı öyrənməsinə dəstək olur. Bu cür fəaliyyətlər sosial əlaqələrin qurulması, anlaşma və qarşılıqlı hörmətin təşviqi baxımından faydalıdır. Süni intellekt, şagirdlərin emosional inkişafını dəstəkləmək üçün müsbət gücləndirmə və motivasiya təmin edə bilər. Məsələn, şagirdlər özlərini emosional baxımdan yaxşı hiss etdikdə və ya müsbət təlim nəticələri əldə etdikdə onlara təşviqedici rəy, tərif və mükafatların təqdim olunması mümkündür. Bu, onların özlərinə olan inamlarını artırır və daha da irəliləmələrinə kömək edir.

Müasir təhsili yeni texnologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllimlərin işini asanlaşdıran kompüter sistemi, ağıllı lövhə və proyektorlardan istifadə tədris materiallarının şagirdlərə çatdırılmasında əsaslı rol oynayır. Eyni zamanda yalnız nəzəri yönümlü ənənəvi təlimlərlə müqayisədə, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilən təlimlər tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində daha effektiv nəticələr göstərir. Yeni texnologiyanın ən yüksək pilləsi hesab

olunan süni intellektin də müasir cəmiyyətdə və təhsildə mənfi və müsbət xüsusiyyətləri var. Üstün cəhətləri qeyd olunsa da, süni intellektin ibtidai sinif şagirdlərinə və ümumilikdə insanlara müəyyən mənfi təsirlər göstərməsi də mümkündür. Bu mənfi cəhətlər şagirdlərin təhsil almasına və ümumi təhsil sisteminə təsir göstərə bilər.

İbtidai təhsil mərhələsində sosial bacarıqların inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu dövrdə uşaqlarda sosial münasibətlər və empati bacarıqları formalaşır. Həddindən artıq texnologiyaya əsaslanan təhsil, bu sosial bacarıqları zəiflədir.

Həddən artıq texnologiyadan istifadə uşaqlarda asılılıq yaradır, bu isə onların sosial münasibətlərinə və psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Nəticədə uşaqlarda özünəqapanma halları artır, həddindən artıq aqressiv davranışlar müşahidə olunur.

Bu yaş dövründə uşaqlarda təbii düşünmə, müstəqil qərarvermə və problem həllətmə bacarıqlarının formalaşması xüsusilə vacibdir. Həddən artıq süni intellekt və rəqəmsal vasitələrdən istifadə isə bu bacarıqların inkişafını zəiflədə və onların real həyat təcrübəsindən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər.

Dream Box Learning kimi süni intellekt platformaları riyaziyyat problemləri ilə bağlı fərdi rəy təmin edə bilsə də, müəllimlə eyni səviyyədə həvəsləndirmə və şagirdlərə rəhbərlik etməsi mümkün deyil. Məsələn, elmi təcrübələrdə müəllimin iştirakı şagirdin təhlükəsizliyini təmin etmək, suallara cavab vermək və müzakirələr vasitəsilə onları daha dərinə başa düşməyə istiqamətləndirmək üçün vacibdir. Süni intellekt texnologiyaları mürəkkəb riyaziyyat problemlərinin həllini saniyələr ərzində hazırlaya bilər. Bu, şagirdləri problemlə özləri mübarizə aparmaq, məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və müstəqil həll yoluna gəlməkdən məmnunluq duymaq imkanından məhrum edir [Kolchenko, V., 2018; Felix, C.V., 2021].

İnsan toxunuşu öyrənmənin müstəsna vacib aspektidir və şagirdlərin soyuq, təcrid olunmuş öyrənmə mühitlərinə düşməməsini təmin etmək bütün dünyada təhsil üçün vacib bir məsələ kimi nəzərə alınmalıdır.

Şagirdlərin məlumatlarının təhlükəsizliyi, xüsusən də məlumatların onlayn olduğu və dünyanın hər yerindən çoxsaylı tərəflərin və proqram təminatı təchizatçıların təhlükəsizlik standartlarına əsaslandığı rəqəmsal öyrənmə mühitlərində çox vacibdir. Regional məlumatların mühafizəsi qaydaları fərqli ola bilər və seçimləri qiymətləndirərkən düzgün standartlara əməl olunmasının təmin edilməsi çox vacibdir. Şagirdlərin məlumatlarını toplayan və təhlil edən süni intellekt sistemləri məxfiliklə bağlı narahatlıqları artırır və bütövlükdə süni intellekt sənayesi süni intellektə nəzarət və onların məlumatlara daxil olub-olmaması ilə bağlı qavrayışlarla davamlı olaraq mübarizə aparır.

Süni intellekt və digər texnologiyaların istifadə edilməsi, təhsil sistemində sosial bərabərsizliyə yol açır. Texnoloji avadanlıqlar, internet və digər tədris resurslarının mövcudluğu şagirdlərin daha yaxşı təhsil almasına şərait yaradır.

“*Süni intellekt bütün məlumatları düzgün təqdim edir*” fikrinə arxalanaraq şagirdlər bəzi səhv biliklər əldə edə bilirlər. Süni intellekt sistemləri, əsasən, verilənlərə və alqoritmlərə əsaslanır. Bu da o deməkdir ki, əgər alqoritm və ya verilənlər bazasında səhvlər varsa, o düzgün və ya etibarlı nəticələr verməyə bilər. İbtidai təhsildə bu cür səhvlər, şagirdlərə yanlış məlumatların verilməsinə səbəb olur və onların düzgün təhsil almasına maneə törədir.

Nəticə / Conclusion

Süni intellekt şagirdlərə dərs mövzuları üzrə çətin sualların cavabını tapmaqda, əlavə resurslar əldə etməkdə və tədris prosesində düzgün istiqamətlənməkdə mühüm dəstək verir. Bu texnologiyalardan təhsildə səmərəli istifadə edilməsi şagirdlərin yaradıcı və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu sahədə qazanılan bilik və təcrübə gələcəkdə mürəkkəb problemlərin həllində onlara əhəmiyyətli üstünlüklər qazandıra bilər.

Digər tərəfdən, süni intellektdən istifadə bacarığı bütün şagirdlər və müəllimlər arasında eyni səviyyədə deyil. Cəmiyyət üçün getdikcə daha vacib olan bu alətlərdən səmərəli istifadə etmək hər kəs üçün asan olmur. Buna görə də müəllimlərin yeni texnologiyalara uyğunlaşması, onları dərs prosesinə düzgün inteqrasiya etməsi üçün sistemli təlim və davamlı dəstək mexanizmlərinə ehtiyac vardır. Məktəblərdə bu istiqamətdə müntəzəm və keyfiyyətli təlimlərin təşkili məqsəduyğun hesab olunur.

Süni intellektin ibtidai təhsildə tətbiqi müəllimlərin işini yüngülləşdirir, fərdiləşdirilmiş və daha yaradıcı tədris metodlarının tətbiqinə imkan yarada bilər. Nəticədə, bu yanaşma şagirdlərin nailiyyətlərinin artmasına və ümumilikdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə töhfə verə bilər.

Eyni zamanda süni intellektin ibtidai təhsilə inteqrasiyası strateji və mərhələli yanaşma tələb edir. Texnologiyanın tətbiqi pedaqoji məqsədlərə uyğun şəkildə planlaşdırılmalı, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Süni intellekt alətlərinin seçimi zamanı onların məzmun etibarlılığı, məlumat təhlükəsizliyi, etik prinsiplərə uyğunluğu və milli kurikulum tələbləri ilə uzlaşması əsas meyar kimi götürülməlidir. Bu yanaşma həm təlim prosesində keyfiyyətin qorunmasına, həm də mümkün risklərin minimuma endirilməsinə xidmət edir.

Bütün qeyd olunanlar gələcək perspektivdə süni intellektin ibtidai təhsildə səmərəli tətbiqi üçün elmi əsaslandırılmış monitoring mexanizmlərinin hazırlanmasında, pilot layihələrin həyata keçirilməsində və əldə olunan nəticələrin sis-

temli təhlilində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin aktuallığı. Tədqiqatda ibtidai siniflərin təlim prosesinə süni intellektin səmərəli inteqrasiyası aktual mövzu kimi araşdırılmış, təlim prosesində çoxlu sayda müsbət perspektivlərə malik olduğu nəzərə alınaraq ondan səmərəli istifadə etməklə öyrənmənin aktualıq kəsb etdiyi vurğulanır. Süni intellektin təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında, şagirdlərin və müəllimlərin yeni informasiyaları daha sürətli və asan yolla əldə etməsinin nə qədər əlverişli olmasının şahidi olduq. Həmçinin süni texnologiya, süni platforma ilə müntəzəm əlaqədə olmanın bir sıra mənfi xüsusiyyətləri də aşkarlanmışdır. Təbii ünsiyyətin, isti münasibətin, təmasın, toxunuşun olmadığı müəllim-şagird qarşılıqlı fəaliyyətinin gələcəkdə robotlaşmaya gətirib çıxarmaması üçün müəllim-şagird münasibətinin necə mühüm olduğunu göstərmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ibtidai siniflərdə süni intellektin tədris prosesinə daxil edilməsi, həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün əhəmiyyətli praktiki faydalar təmin edir. Fərdiləşdirilmiş tədris, şagirdlərin motivasiyasının artırılması, sosial və emosional inkişafın dəstəklənməsi, müəllimlərin iş yükünün azalması və texnoloji bacarıqların inkişafı kimi sahələrdə süni intellektin təbii təhsil sisteminin effektivliyini təmin edir. Bu məqalə, gələcəyin təhsil sistemini formalaşdırmaq və şagirdlərin potensialını maksimum şəkildə inkişaf etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqata, əsasən, məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, valideynlər və gələcəkdə müəllim olmağa hazırlaşan tələbələr istifadə edə bilirlər və təqdim etdiyimiz süni intellekt platformalarından yararlı bilirlər. Məqalədə süni intellektdən hansı vacib məqamlarda istifadə olunması və onların müəllim və şagirdlər üçün hansı sahələrdə istifadəsinin yararlı olduğu vurğulanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Ağayev, M.H. (2011). Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. (Dərs vəsaiti). Bakı, ADPU.
2. Allahverdiyeva, F.M., Tağıyeva, S.S. (2018). Pedaqogika. Dərs vəsaiti, Bakı, "Elm və təhsil".
3. Allahverdiyeva, L.Z. (2019). İbtidai sinif şagirdlərinin ideya inamının formalaşmasında Heydər Əliyev irisindən istifadə. Naxçıvan, "Əcəmi".
4. Eminli, T.B. (2010). Pedaqoji diaqnostika ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətini təkmilləşdirməyin mühüm amili kimi. "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" Respublika elmi praktik konfransının materialları. Bakı, "Mütərcim", səh. 82-85.

5. Əliyev, İ.İ. (2012). İbtidai təhsilin pedaqogikası. Naxçıvan, Naxçıvan Özəl Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi.
6. Həmid Arzulu. (2002). Müəllim-şagird dünyası (pedaqoji, metodiki oçerk və mülahizələri). Bakı: “Çənlibel”.
7. Mehrabov, A. (2010). Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: “Mütərcim”.
8. Tağıyeva, R.A. (2025). “The Use of Artificial Intelligence in the Field of Art and Its Benefits” Artificial Intelligence in the Contemporary Art Space: Problems and Perspectives International Scientific and Theoretical Conference. Page 102-107. 11 April. Bakı, file:///C:/Users/User/Downloads/AI%20ASUCA%20Journal%20(1).pdf
9. Tağıyeva, R.A. (2025). “The importance of artificial intelligence in the restoration of historical architectural monuments in Karabakh” Global Reseach Conference Shusha AI for a better future. <https://zenodo.org/records/17529890> <https://doi.org/10.5281/zenodo.17529890> Version v1 page 76-78. 16-17 June. Shusha.
10. Tağıyeva, R. (2025). “ Süni intellektin təhsilin keyfiyyətinə təsiri və onu tədris prosesində mənfi və müsbət cəhətləri” “Təbiət və sosial elmlər sahəsində qlobal çağırışlar” 22 İyun. Gəncə Dövlət Universiteti. Beynəlxalq konfrans. I hissə. Səh 189-192.
11. Ahmet, K., Iqbal, W., A. El-Hassan, Qadir, J., Benhaddou, D., Ayyash, M., Fuqaha, A. (2020). Data-driven artificial intelligence in Education. A Comprehensive Review.
12. Bayraktar, B., Gülderen, S., Akca, S., Serin, E. (2023). Yapay zeka teknolojilerinin eğitimde kullanımına yönelik öğretmen görüşleri. Ulusal Eğitim Dergisi,3(11), 2012-2030.
13. Bulut, M., Davarcı, M., Bozdoğan, N.K., Sarpkaya, Y. (2024). Yapay zekanın eğitim üzerindeki etkileri. Ulusal Eğitim Dergisi ,4(3), pp976-986.
14. Felix, C.V. (2021). The role of the teacher and AI in education. In pp33-48. Emerland Publishing Limited.
15. Kolchenko, V. (2018). Can modern AI replace teachers? Not so fast! Artificial Intelligence and adaptive learning. Personalized education in the AI age. HAPS Educator. 22(3), pp249-252.
16. <https://president.az/az/articles/view/68364>

OPTIMAL APPROACHES TO MANAGING PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONTEMPORARY ERA

Sevinc Zeynalova

Head of Kindergarten No. 141, Binagadi District

E-mail: szeynalova101@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-6836-3910>

Abstract. This article analyzes the main principles, challenges, and development directions in the management of kindergartens in the context of contemporary demands. This is particularly evident at the preschool education stage, as kindergartens serve as crucial spaces where individuals — who shape the future of society — acquire their first social and intellectual experiences. From this perspective, managing kindergartens is not only an organizational-functional issue but also a process of strategic significance. The article further highlights that contemporary challenges and global trends in education management necessitate a re-evaluation of management models for preschool institutions. It emphasizes that an effective management system should not be limited to supervising the activities of pedagogical staff; it must also incorporate development-oriented, flexible, and results-driven mechanisms. The analysis demonstrates that in the modern era, managing preschool institutions goes beyond administrative control, encompassing comprehensive activities aimed at organizing the pedagogical process with high quality, fostering team harmony, and promoting the holistic development of children. Institutional leaders, while ensuring the strategic advancement of the educational institution, must also create an environment conducive to the realization of each child's individual potential.

Keywords: preschool education, new content, pedagogical process, challenges, management models, developmental environment, integration, areas of development.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.155

To cite this article: Zeynalova S. (2026). Optimal approaches to managing preschool education institutions in the contemporary era. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue 1, pp. 63-75.

Article history: received – 26.01.2026; accepted – 05.03.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

MÜASİR DÖVRDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN OPTİMAL YOLLARI

Sevinc Zeynalova

Binəqədi rayonu, 141 sayılı körpələr evi-uşaq bağçasının müdiri

E-mail: szeynalova101@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-6836-3910>

Annotasiya. Məqalədə müasir dövrün çağırışları kontekstində məktəb-qədər müəssisələrin idarə olunmasının əsas prinsipləri, problemləri və inkişaf istiqamətləri təhlil edilir. Bu, xüsusilə məktəb-qədər təhsil mərhələsində özünü qabarıq şəkildə göstərir, çünki məktəb-qədər müəssisələr cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran fərdlərin ilkin sosial və intellektual təcrübə qazandığı mühüm məkanlardır. Məqalədə müasir dövrdə idarə olunması təkcə təşkilati-funksional məsələ deyil, eyni zamanda strateji əhəmiyyət daşıyan bir proses olduğu qeyd edilən məktəb-qədər təhsil müəssisələrində təhsilin idarə olunmasına dair çağırışlar və qlobal meyillər idarəetmə modellərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Göstərilir ki, effektiv idarəetmə sistemi yalnız pedaqoji heyətin fəaliyyətinə nəzarət etməklə kifayətlənmir, həm də inkişafyönlü, çevik və nəticəyönlü mexanizmləri özündə birləşdirməlidir. Təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə məktəb-qədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi təkcə inzibati nəzarətlə məhdudlaşmır, həm də pedaqoji prosesin keyfiyyətlə təşkilinə, komandada harmoniyanın yaradılmasına və uşaqların hərtərəfli inkişafına yönəlmiş kompleks bir fəaliyyət sahəsidir. Müəssisə rəhbərləri təhsil müəssisəsinin strateji inkişafını təmin etməklə yanaşı, hər bir uşağın fərdi potensialının üzə çıxarılması üçün uyğun mühit yaratmalıdır.

Açar sözlər: məktəb-qədər təhsil, yeni məzmun, pedaqoji proses, problemlər, idarəetmə modelləri, inkişafetdirici mühit, inteqrasiya, inkişaf sahələri.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.155

Məqaləyə istinad: Zeynalova S. (2026). Müasir dövrdə məktəb-qədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin optimal yolları. «*Məktəb-qədər və ibtidai təhsil*», № 1 (254), səh. 63-75.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 26.01.2026; qəbul edilib – 05.03.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə paralel şəkildə təhsil sisteminin daim yenilənməsi və təkmilləşməsi zəruridir. Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil sistemi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məktəbəqədər müəssisələr yalnız erkən yaşlı uşaqların mühafizə və qayğı mərkəzi deyil, eyni zamanda onların ilk sosiallaşma, şəxsiyyətin formalaşması və intellektual inkişaf məkanlarıdır. Belə olan halda, bu müəssisələrin idarə olunması da kompleks və çoxşaxəli bir prosesə çevrilir. Məqalədə müasir dövrün çağırışları kontekstində məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasının əsas prinsipləri, problemləri və inkişaf istiqamətləri təhlil edilir. Bu, xüsusilə məktəbəqədər təhsil mərhələsində özünü qabarıq şəkildə göstərir, çünki məktəbəqədər müəssisə cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran fərdlərin ilk sosial və intellektual təcrübə qazandığı mühüm məkandır. Bu baxımdan, məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunması təkcə təşkilati-funksional məsələ deyil, eyni zamanda strateji əhəmiyyət daşıyan bir prosesdir [Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası., 2013].

Müasir dövrdə təhsilin idarə olunmasına dair çağırışlar və qlobal meyillər məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarəetmə modellərinin də yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Effektiv idarəetmə sistemi yalnız pedaqoji heyətin fəaliyyətinə nəzarət etməklə kifayətlənmir, həm də inkişafyönlü, çevik və nəticəyönlü mexanizmləri özündə birləşdirməlidir [Cəfərova, L., 2002].

Təhsil idarəetməsində əsas məqsəd müəssisənin strateji inkişafını təmin etməklə yanaşı, hər bir uşağın fərdi potensialının üzə çıxarılması üçün uyğun mühit yaratmaqdır.

Məktəbəqədər müəssisədə işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- **Təşkilati və inzibati idarəetmə**

Gündəlik fəaliyyət planlarının hazırlanması, normativ hüquqi sənədlərə əsasən, işin təşkili, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması idarə edənin əsas vəzifələri sırasındadır. Bu çərçivədə şəffaf və səmərəli idarəetmə modellərinin tətbiqi həyata keçirilir.

- **Pedaqoji heyətlə iş**

Məktəbəqədər müəssisədə çalışan tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mütəmadi olaraq metodik treninqlər, təcrübə mübadilələri və innovativ yanaşmaların tətbiqi ilə bağlı seminarlar təşkil edilir. Əməkdaşlar arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan, demokratik bir mühitin formalaşdırılmasına xüsusi önəm verilir.

- **Uşaqyönümlü inkişaf mühiti**

Təlim-tərbiyə prosesini uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurmaq əsas prioritetlərdəndir. Əyləncəli təlim texnologiyaları, oyun əsaslı metodlar və yaradıcı fəaliyyətlər vasitəsilə uşaqların sosial, emosional və intellektual inkişafına dəstək göstərilir.

- **Validəylərlə əməkdaşlıq**

Validəylərlə müntəzəm görüşlər, açıq qapı günləri keçirilir, sorğular vasitəsilə onların fikirləri öyrənilir, təklifləri nəzərə alınaraq müəssisənin fəaliyyətində iştirakları təmin edilir. Bu əməkdaşlıq həm şəffaflığı artırır, həm də uşağın inkişafına iki tərəfli dəstək mexanizmi yaradır.

- **Yeniliklərin tətbiqi və inkişaf strategiyası**

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ekoloji tərbiyə proqramlarının inteqrasiyası, layihə əsaslı fəaliyyətlərin təşkili kimi müasir yanaşmalarla müəssisənin fəaliyyəti dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılır. Eyni zamanda müəssisənin inkişafına yönəlmiş illik strateji planlar hazırlanır, keyfiyyətin davamlı yüksəldilməsinə nail olmağa çalışılır. Çünki məktəbəqədər müəssisə rəhbərinin fəaliyyəti yalnız inzibati idarəçilik deyil, bu, eyni zamanda təlim-tərbiyə proseslərinin koordinasiyası, insan resurslarının inkişafı və ictimaiyyətlə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması kimi çoxşaxəli və strateji yanaşma tələb edən bir peşədir. Bu sahədə idarəetmənin müasirləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin dünya standartlarına çatdırılması dövrün tələbidir. Odur ki, daim müasir innovativ fəaliyyətlər dəyərləndirilməli və təcrübəyə tətbiq edilməlidir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının məktəbəqədər müəssisələrində həyata keçirilən mütərəqqi işlər vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri olan müasir idarəetmə məsələləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi müasir təhsil tələbləri və sosial-iqtisadi şərait fonunda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində effektiv və optimal idarəetmə modellərinin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda pedaqoji prosesin keyfiyyətinin artırılması, idarəetmədə innovativ yanaşmaların tətbiqi və insan resurslarından səmərəli istifadənin əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Problemin qoyuluşu

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində qarşıya çıxan əsas problemlər sırasında idarəetmədə ənənəvi yanaşmaların üstünlük təşkil etməsi, müasir texnologiyaların kifayət qədər tətbiq olunmaması, kadr potensialının inkişafına yetərinə diqqət ayrılması və valideyn – məktəbəqədər müəssisə əməkdaşlığının zəifliyi dayanır. Bu problemlər təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir və optimal idarəetmə mexanizmlərinin araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqat metodları

Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil, elmi-pedaqoji ədəbiyyatın öyrənilməsi, müşahidə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin müasir idarəetmə modellərinin təhlili və praktik təcrübənin araşdırılması əsasında nəticələr əldə olunmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasının mahiyyəti

Məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunması – pedaqoji, psixoloji, inzibati və sosial elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilən, təlim-tərbiyə prosesini və ümumi təşkilati fəaliyyəti istiqamətləndirən sistemdir. İdarəetmə yalnız gündəlik işlərin təşkili deyil, həm də strateji planlaşdırma, kadrların inkişafı, keyfiyyətə nəzarət və innovasiyaların tətbiqi kimi funksiyaları əhatə edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunması, bu müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması üçün strateji planlaşdırma, təşkilatçılıq, rəhbərlik və nəzarət funksiyalarının məqsədyönlü həyata keçirilməsi prosesidir. Bu idarəetmə prosesi uşaqların hərtərəfli inkişafına dəstək verən mühitin yaradılması, pedaqoji kadrların peşəkarlığının artırılması, valideynlərlə əməkdaşlığın qurulması və maddi-texniki təminatın optimallaşdırılması kimi çoxşaxəli aspektləri əhatə edir.

Hazırkı dövrdə məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasının mahiyyəti yalnız inzibati nəzarətlə məhdudlaşmır, həm də pedaqoji prosesin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş menecment yanaşmalarını əhatə edir. Bu yanaşmalarda idarəetmə subyektinin, yəni müəssisə rəhbərinin liderlik bacarıqları, komanda işi, innovasiyalara açıq yanaşması və dəyişiklikləri idarəetmə qabiliyyəti ön plana çıxır. Beləliklə, idarəetmə yalnız resursların bölüşdürülməsi deyil, eyni zamanda təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir [Shulman, L., 1986].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında əsas diqqət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- *Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və idarə olunması.* Bu proses təlim proqramlarının məqsədyönlü həyata keçirilməsi, fərdi yanaşmaların tətbiqi, oyun fəaliyyəti ilə öyrənmənin uzlaşdırılması və uşaqların inkişaf göstəricilərinə uyğun metodik strategiyaların seçilməsi ilə müşayiət olunur.
- *Kadr potensialının idarə olunması.* Peşəkar pedaqoji kadrların seçilməsi, onların davamlı inkişafının təmin edilməsi və motivasiyaedici mühitin yaradılması idarəetmənin mühüm istiqamətlərindəndir. Bu, həmçinin tərbiyəçi-müəllimlərin özünütəkmilləşdirmə fəaliyyətlərinə şərait yaratmaqla bila-

vasitə təlimin keyfiyyətinə təsir göstərir.

- *Validəynlərlə əməkdaşlıq münasibətlərinin təşkili.* Müasir idarəetmədə valideynlər təkcə müşahidəçi deyil, eyni zamanda təhsil prosesinin aktiv iştirakçısı kimi qəbul olunmalıdır. Onlarla səmərəli ünsiyyət və əməkdaşlıq uşaqların sosial-emosional inkişafına və ailə – məktəbəqədər müəssisə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.
- **İnfrastrukturun və maddi-texniki bazanın idarə olunması.** Təhlükəsiz, estetik və funksional mühitin təşkili məktəbəqədər təhsilin keyfiyyət göstəricilərindən biridir. İdarəetmə bu sahədə resursların rəşional istifadəsini və yenilənməsini nəzərdə tutur.
- **İnnovativ idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi.** Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, elektron idarəetmə sistemləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inteqrasiyası müasir dövrdə məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar vasitəsilə idarəetmə daha çevik, şəffaf və nəticəyönümlü olur.

Deməli, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasının mahiyyəti kompleks və dinamik bir prosesdir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün idarəedici şəxsin yalnız təşkilati bacarıqlara deyil, həm də pedaqoji və psixoloji biliklərə, eləcə də strateji düşünmə qabiliyyətinə malik olması vacibdir.

Müasir dövrdə idarəetmənin prinsipləri və tətbiq edilən yanaşmalar

Müasir dövrdə idarəetmədə çeviklik, şəffaflıq, məsuliyyət və nəticəyönümlülük əsas prinsiplər kimi qəbul edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu prinsiplərin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, kollektivin motivasiyasının artmasına və valideyn məmnuniyyətinin formalaşmasına səbəb olur.

Liderlik, innovasiyayönümlülük, komanda işi və davamlı peşəkar inkişaf müasir idarəetmənin ayrılmaz hissələridir. Rəhbərlik yalnız inzibati nəzarəti deyil, eyni zamanda strateji düşüncə və emosional intellektin tətbiqini tələb edir.

Son illərdə respublikamızda da məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında klassik inzibati modellərdən fərqli olaraq aşağıdakı müasir yanaşmalar tətbiq edilməyə başlanmışdır:

- *Strateji idarəetmə:* uzunmüddətli məqsədlərin müəyyən edilməsi və planlı inkişaf;
- *İnsan resurslarının idarə olunması:* pedaqoji heyətin motivasiyası, peşəkar inkişafı və əməkdaşlıq mühiti;
- *Təhsil keyfiyyətinə nəzarət:* müşahidə, monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmləri;
- *İnnovativ idarəetmə:* rəqəmsal texnologiyaların və yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqi [Hargreaves, A., Shirley, D., 2009].

İdarəetmədə rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyaları

Rəqəmsal transformasiyanın məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinə də mühüm təsirləri vardır. Elektron sənədləşmə, valideynlərlə onlayn ünsiyyət, rəqəmsal təlim resursları və statistik hesabatların avtomatlaşdırılması idarəetmənin effektivliyini artırır. İKT-nin tətbiqi həm inzibati prosesləri asanlaşdırır, həm də şəffaflıq və hesabatlılıq təmin edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Elektron qeydiyyat sistemləri, valideynlərlə onlayn ünsiyyət platformaları, təlimlərin virtual formatda təşkili rəqəmsal idarəetmənin nümunələrindəndir.

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasında keyfiyyətin artırılmasına, çevik qərar qəbul etmə mexanizmlərinin formalaşmasına və şəffaflığın təmin edilməsinə mühüm töhfə verir. Təhsil sisteminin digər pillələrində olduğu kimi, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi idarəetmənin daha funksional və nəticəyönlü olmasına kömək edəcəkdir ["Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartları"., 2019].

Təlim prosesində İKT-nin rolu

Rəqəmsallaşmanın digər mühüm aspekti təlim prosesinə texnologiyaların inteqrasiyasıdır. İnteraktiv lövhələr, planşetlər, təlimə uyğunlaşdırılmış mobil tətbiqlər və təlim proqramları uşaqların maraqlarını artırmaqla yanaşı, onların sensor, əqli və sosial bacarıqlarının inkişafına da müsbət təsir göstərir. Məsələn, yaş səviyyəsinə uyğun interaktiv oyunlar, öyrədici animasiyalar və virtual hekayələr vasitəsilə təlim-tərbiyə prosesi həm əyləncəli, həm də məhsuldar olur.

Məlumatların toplanması və təhlili

Rəqəmsallaşma məktəbəqədər müəssisələrə dair məlumatların sistemli şəkildə toplanmasını və təhlilini mümkün edir. Bu məlumatlar əsasında:

- uşaqların inkişaf dinamikası izlənməsi mümkün olur;
- tərbiyəçi-müəllimlərin fəaliyyət göstəriciləri qiymətləndirilir;
- valideynlərin iştirak səviyyəsi və əlaqə tezliyi təhlil olunur;
- müəssisənin ümumi performansı haqqında hesabatlar hazırlanır.

Bu cür analitik yanaşma rəhbərliyə strateji qərarların qəbulunda əsaslı təməl yarada bilər.

Təhlükəsizlik və məlumatların qorunması məsələləri

Rəqəmsal idarəetmənin inkişafı ilə yanaşı, məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması da ön plana çıxır.

Uşaqlara və işçi heyətinə dair məlumatların qorunması üçün sistemli və çoxsəviyyəli yanaşma tətbiq olunmalı, müvafiq kibertəhlükəsizlik protokolları, şifrələmə mexanizmləri və məxfi məlumatların istifadəsinə dair siyasətlərin ha-

zırlanması üçün əsas istiqamətlər təqdim edilməlidir.

Beləliklə, rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının məktəbəqədər müəssisələrin idarə edilməsində tətbiqi yalnız texniki rahatlıq yaratmaqla kifayətlənmir, həm də təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, səmərəli kommunikasiya modellərinin formalaşdırılmasına və qərar qəbuletmə prosesinin elmi əsaslarla aparılmasına xidmət edir. Müasir tələblərə cavab verən idarəetmə sistemi rəqəmsal bacarıqlara malik rəhbərlərin və pedaqoji işçilərin iştirakı ilə mümkün olur. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsilin idarə edilməsində texnoloji savadlılıq əsas kompetensiyalardan biri kimi dəyərləndirilməlidir.

İnnovativ idarəetmə yanaşmaları təlim-tərbiyə prosesində fərdi yanaşmanı, adaptiv planlaşdırmanı və uşaq maraqlarına uyğun təhsil mühitini təmin etməyə kömək edir.

İnsan resurslarının idarə olunması və liderlik

Məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasında insan faktoru həmişə həlledici rol oynayır. Rəhbər vəzifədə çalışan şəxsin pedaqoji savadı ilə yanaşı, liderlik keyfiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyəti və innovasiyalara açıq olması vacibdir. Əməkdaşlar arasında səmərəli münasibətlərin qurulması, pedaqoji heyətin peşəkar inkişafı və motivasiyası uğurlu idarəetmənin əsas şərtlərindən biridir.

Səmərəli idarəetmə üçün lider şəxsiyyət, konstruktiv rəy və dəstək, qiymətləndirmə və mükafatlandırma sistemlərinin mövcudluğu vacibdir. Rəhbər pedaqoji kollektivi yönləndirməklə yanaşı, onları, eyni zamanda prosesin iştirakçıları kimi görməli, təşəbbüsləri dəstəkləməli və inkişaf mühitini təşviq etməlidir.

Validəynlərlə əməkdaşlıq və ictimai nəzarət

Müasir idarəetmədə əsas mexanizmlər. Hazırkı dövrdə məktəbəqədər müəssisələrin idarə olunmasında yalnız inzibati qərarlar və dövlət nəzarəti ilə məhdudlaşmaq mümkün deyil. Bu prosesdə *ictimai nəzarət, əməkdaşlıq mədəniyyəti və kollektiv məsuliyyət* prinsipləri idarəetmənin davamlılığı və şəffaflığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Belə yanaşma təkcə pedaqoji heyəti deyil, valideynləri, yerli icmanı və digər maraqlı tərəfləri də təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinə cəlb edir.

Əməkdaşlıq münasibətlərinin idarəetmədə rolu

Məktəbəqədər müəssisədə idarəetmənin əsas sütunlarından biri müxtəlif maraqlı tərəflər arasında qurulan funksional əməkdaşlıqdır. Bu əməkdaşlığa aşağıdakılar daxildir:

Validəynlərlə rəqəmsal əlaqə. Rəqəmsal platformalar valideynlərlə daha sıx və şəffaf ünsiyyətə imkan verir. Mobil tətbiqlər və veb portallar vasitəsilə valideynlər övladlarının gündəlik fəaliyyəti ilə tanış olur, tərbiyəçi-müəllimlərlə birbaşa əlaqə saxlayır, tədbirlər və yeniliklər haqqında vaxtında məlumat alırlar. Bu, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailə arasında güclü əməkdaşlıq körpüsü

formalaşdırır.

Valideynlərlə əməkdaşlıq. Müasir idarəetmənin mühüm aspektlərindən biri də valideynlərlə əməkdaşlıq əlaqələrinin səmərəli təşkil olunmasıdır. Valideynlərin məktəbəqədər təhsil prosesinə cəlb edilməsi, onların rəy və təkliflərinin nəzərə alınması təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində ictimai nəzarəti təmin edir və sosial partnyorluq münasibətlərini möhkəmləndirir.

Valideynlərlə səmərəli əməkdaşlıq təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən faktordur. Müasir idarəetmə valideynlərin rəyini nəzərə almağı, onlarla birlikdə fəaliyyət proqramları hazırlamağı və şəffaflığı təmin etməyi prioritet kimi qəbul edir. Uşağın təlim-tərbiyə prosesində ailə mühiti mühüm rol oynadığı üçün valideynlərin təhsil müəssisəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu əməkdaşlıq birgə tədbirlər, valideyn komitələrinin fəaliyyəti və müntəzəm rəy sorğuları ilə möhkəmləndirilir.

Pedaqoji heyət arasında əməkdaşlıq. Müasir idarəetmə müəllimlərin kollektiv iş prinsipi ilə fəaliyyətini təşviq edir. Komanda işi, təcrübə mübadiləsi, metodik birliklərdə iştirak və birgə planlaşdırma pedaqoji prosesin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Yerli icmalar və Qeyri-Hökumət Təşkilatları ilə əməkdaşlıq. Sosial layihələr, inklüziv təhsil təşəbbüsləri, ekoloji və vətənpərvərlik yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı icma qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sosial aktivliyini artırır.

İctimai nəzarətin məqsədi və formaları

İctimai nəzarət cəmiyyətin təhsil sahəsində baş verən proseslərə müdaxilə deyil, demokratik nəzarət və iştirak prinsipinə əsaslanan müşahidə və tövsiyə mexanizmidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ictimai nəzarətin əsas məqsədi şəffaf idarəetməni, resursların düzgün istifadəsini, təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətini və insan hüquqlarının qorunmasını təmin etməkdir.

İctimai nəzarətin əsas formaları aşağıdakılardır:

- *Valideyn komitələri və şuraları.* Valideynlərin öz nümayəndələri vasitəsilə məktəbəqədər müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət edilir və təkliflər verilir.
- *Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin ictimai şurası.* Tərkibinə ictimaiyyət nümayəndələri, təhsil ekspertləri və valideynlər daxil olan bu qurum ictimai rəyə əsasən rəhbərliyə məsləhətlər verir.
- *Açıq hesabatlılıq və ictimai rəy sorğuları.* Müəssisənin fəaliyyəti barədə illik hesabatlar ictimaiyyətə təqdim olunur və müxtəlif mövzularda valideyn və icma üzvlərinin rəyləri öyrənilir.
- *Elektron şikayət və təklif mexanizmləri.* Rəqəmsal platformalar üzərindən valideyn və vətəndaşlar tərəfindən təkliflərin, iradların və təşəbbüslərin verilməsi ictimai nəzarəti daha çevik və əlçatan edir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə əməkdaşlıq və ictimai nəzarətin düzgün təşkili aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- idarəetmənin şəffaflığı və hesabatlılığın artması;
- ictimai etimadın güclənməsi;
- valideynlər və icma üzvlərinin özlərini qərar qəbuletmənin bir hissəsi kimi hiss etməsi;
- təhsilin keyfiyyəti və davamlı inkişafı üçün praktik təkliflərin və alternativlərin formalaşması;
- sosial məsuliyyət və vətəndaş iştirakı mədəniyyətinin inkişaf etməsi.

Deməli, əməkdaşlıq və ictimai nəzarət müasir məktəbəqədər müəssisələrin idarə edilməsində passiv müşahidəçilik deyil, aktiv iştirakçılıq və birgə məsuliyyət deməkdir. Bu yanaşmalar təhsildə demokratik idarəetmənin təmin olunmasına, insan mərkəzli yanaşmanın tətbiqinə və sosial ədalətin reallaşmasına xidmət edir. Ona görə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin rəhbərləri bu istiqamətlərdə məqsədyönlü strategiyalar hazırlamalı və ictimai tərəfdaşlıq mədəniyyətini sistemli şəkildə formalaşdırmalıdır.

İctimai nəzarət prinsipi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin hesabatlılıq və şəffaflığını artırır, cəmiyyətlə əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarəetmə modelləri və inkişaf dinamikası

İdarəetmə – sistemin məqsədlərinə uyğun şəkildə fəaliyyətini istiqamətləndirmək, planlaşdırmaq, əlaqələndirmək, təşkil etmək və nəzarət etmək prosesidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində idarəetmə bu funksiyaların təlim-tərbiyə prosesinə və ümumi təşkilati fəaliyyətə tətbiqini əhatə edir.

Ənənəvi idarəetmə modelləri əsasən, avtoritar və mərkəzləşdirilmiş yanaşmaya əsaslanır. Bu modellərdə qərarların qəbulunda tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin iştirakı məhduddur, fəaliyyət daha çox plan və göstərişlərə əsaslanır. Müasir idarəetmə modelləri isə demokratik yanaşmaya, əməkdaşlıq və şəffaflığa əsaslanır. Bu modellərdə müdir yalnız inzibati rəhbər deyil, həm də komanda lideri, motivator və inkişaf strategiyalarının qurucusu kimi fəaliyyət göstərir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti onların tətbiq etdikləri idarəetmə modelindən, bu modelin praktik effektivliyindən və zamanla dəyişən sosial-mədəni tələblərə uyğunlaşmasından asılıdır. Müasir dövrdə bu müəssisələrin idarəetməsi sadə inzibati nəzarət funksiyasından çıxaraq, strateji yönümlü, çevik, iştirakçı və nəticəyönümlü modellər əsasında qurulur. İdarəetmə modellərinin düzgün seçilməsi məktəbəqədər müəssisənin missiyasının, dəyərlərinin və məqsədlərinin reallaşmasına bilavasitə təsir göstərir.

Məktəbəqədər müəssisələrin idarəetmə modelləri və inkişaf dinamikası müasir dövrdə çevik, inklüziv və strateji yanaşmalarla xarakterizə olunur. Ənənəvi

iyerarxik modellərdən fərqli olaraq, bu gün iştirakçılıq, şəffafıq, rəqəmsallaşma və nəticəyönümlülük idarəetmənin əsas meyarlarına çevrilmişdir. Təhsil müəssisələrinin inkişafı üçün uyğun idarəetmə modelinin seçilməsi və bu modelin dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi zəruridir [Fullan, M., 2001].

Problemlər və çağırışlar

İdarəetmə prosesində qarşıya çıxan əsas problemlərə maddi-texniki bazanın zəifliyi, səriştəli kadr çatışmazlığı, müasir texnologiyaların yetərincə tətbiq olunmaması və bürokratik maneələr daxildir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks yanaşma, dövlət dəstəyi, rəqəmsal resursların artırılması və pe-daqoji heyətin daimi inkişafı təmin olunmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında perspektiv istiqamətlər

Məktəbəqədər təhsilin müasir çağırışlara cavab verməsi və davamlı inkişafı məktəbəqədər müəssisələrin idarəetmə sisteminin gələcəyə yönəlmiş strategiyalarla gücləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, idarəetmənin innovativ və çevik modellərə əsaslanması, inklüzivlik və keyfiyyətə yönəlmiş yanaşmaların tətbiqi perspektiv inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Deməli, perspektiv inkişaf istiqamətləri idarəetmə sisteminin daha çevik, effektiv, inklüziv və texnologiyaya əsaslanan modellərlə təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir. Bu istiqamətlərə uyğun struktur və siyasət dəyişiklikləri məktəbəqədər müəssisələrin sosial institut kimi rolunu gücləndirəcək və erkən yaşda uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradacaqdır [UNESCO. Early Childhood Care and Education (ECCE) Global Report: Building Strong Foundations., 2021].

Nəticə / Conclusion

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunması çoxkomponentli və dinamik proses olmaqla, strateji yanaşma tələb edir. Bu müəssisələrin idarə edilməsi müasir dövrdə yalnız inzibati proses deyil, strateji liderlik tələb edən çoxşaxəli fəaliyyət sahəsidir. İdarəetmə sahəsindəki yeniliklər təkə inzibati funksiyaların təkmilləşdirilməsinə deyil, həm də təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Yeniliklərə açıq, şəffaf, rəqəmsal və şəxsiyyətyönümlü idarəetmə sistemləri daha keyfiyyətli və inklüziv təhsil üçün zəmin yaradır. Bu sahədə uğur isə yalnız kompleks yanaşma, səmərəli resurs istifadəsi və insan amilinə verilən dəyər ilə mümkündür.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi yalnız ənənəvi inzibati yanaşmalarla kifayətlənməməlidir. Bu sahədə uğur qazanmaq üçün rəhbərlikdən innovativ düşüncə, strateji

planlaşdırma, pedaqoji heyətlə düzgün əməkdaşlıq və valideynlərlə səmərəli kommunikasiya tələb edir. Müasir idarəçilik modeli uşağın maraqlarını mərkəzə qoymaqla yanaşı, müəssisəni cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən dinamik bir təhsil müəssisəsinə çevirməyi hədəfləyir. Bu baxımdan, idarəetmədə həm pedaqoji lider olmaq, həm də sosial əlaqələndiricilik fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin aktuallığı. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, sürətlə dəyişən sosial və texnoloji mühit uşaqların inkişafında yeni tələblər yaradır. Məktəbəqədər müəssisələr uşaqların ilk sosial və intellektual təcrübə qazandıqları əsas təhsil müəssisələri olduğundan, onların effektiv idarə olunması uşaqların keyfiyyətli təhsil və tərbiyə alması üçün vacibdir. Eyni zamanda müasir idarəetmə yanaşmaları çevikliyi, innovasiyaları və fərdi yanaşmanı təmin etməklə təhsilin səviyyəsini yüksəltməyə imkan yaradır. Bu səbəbdən, məktəbəqədər müəssisələrin idarə edilməsinin optimal yollarının araşdırılması həm təhsil sisteminin inkişafı, həm də cəmiyyətin gələcəyinin təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında ən son idarəetmə konsepsiyalarını və innovativ yanaşmaları sistemli şəkildə təhlil edir. Burada təkcə inzibati nəzarət yox, həm də pedaqoji proseslərin keyfiyyətinin artırılması, komandada effektiv əməkdaşlıq və uşaqların fərdi inkişafına yönəlmiş çevik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi nəzərdən keçirilir. Məqalə müasir texnologiyaların və beynəlxalq təcrübələrin təhsil idarəçiliyinə inteqrasiyasını göstərərək, məktəbəqədər təhsildə idarəetmənin yeni modellərinin inkişafına töhfə verir. Bu, mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq, kompleks və çoxsahəli yanaşmanı təqdim etməsi ilə əhəmiyyətlidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunan idarəetmə prinsipləri və yanaşmalar məktəbəqədər müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, pedaqoji heyətin işini optimallaşdırmaq və uşaqların inkişafına daha yaxşı şərait yaratmaq üçün konkret tövsiyələr təklif edir. Məqalə müəssisə rəhbərləri və təhsil sahəsi mütəxəssisləri üçün idarəetmədə çevik və inkişafyönümlü mexanizmlərin tətbiqini təmin edir, eyni zamanda innovativ texnologiyaların istifadəsi ilə tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək olur. Bu da məktəbəqədər təhsilin inkişafında praktik vasitə kimi istifadə edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013, 25 oktyabr). Azərbaycan müəllimi qəzeti.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartları. (2019, 8 avqust). Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. <https://edu.gov.az>
3. Cəfərova, L. (2002). Məktəbəqədər tərbiyə sisteminin müasir problemləri. Təhsil, Mədəniyyət, İncəsənət, №4, s.71–72.
4. Fullan, M. (2001). Leading in a culture of change. Jossey-Bass. 265 p.
5. Hargreaves, A., & Shirley, D. (2009). The fourth way: The inspiring future for educational change. Corwin. 168 p.
6. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu). (2022, 11 aprel). <https://is.gd/JhgYxw>
7. “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2017, 16 iyun). Bakı.
8. Robinson, K. (2015). Creative schools: The grassroots revolution that’s transforming education. Penguin Books. 320 p.
9. Shulman, L.S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher, 11 p.
10. UNESCO. (2021). Early childhood care and education (ECCE) global report: Building strong foundations. UNESCO Publishing.

THE IMPORTANCE OF PROPER USE OF DIGITAL TOOLS IN PRESCHOOL EDUCATION

Arzu Novruzova

Preschool Teacher Kindergarten No. 327, Binagadi District
E-mail: novruzovvaleyh24@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-0123-7204>

Abstract. The article examines the importance of the proper and purposeful use of digital tools in the preschool education stage. In the modern era, the integration of information and communication technologies into the educational process is considered one of the key factors influencing the cognitive, socio-emotional, and creative development of preschool-aged children. The study analyzes the pedagogical potential of digital tools—such as interactive whiteboards, educational software, and learning applications—while emphasizing the necessity of their age-appropriate, balanced, and safe implementation from a scientific and pedagogical perspective. In addition, the positive and negative effects of the digital environment on children’s development are comparatively explored, highlighting the crucial roles of preschool teachers and parents in this process. The article systematizes existing challenges related to the use of digital technologies in preschool education institutions by taking into account regulatory and legal frameworks, contemporary pedagogical approaches, and elements of international experience. Furthermore, the potential adverse effects of the uncontrolled and purposeless use of digital tools on children’s psychological and physical development are explained based on scientific sources. The findings of the study contribute to the development of practical recommendations aimed at increasing the effectiveness of digital tool usage in preschool education institutions.

Keywords: preschool education, digital tools, information and communication technologies, child development, technology in education, digital literacy.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.110

To cite this article: Novruzova A. (2026). The importance of proper use of digital tools in preschool education. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 77-88.

Article history: received – 29.01.2026; accepted – 12.03.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL VASİTƏLƏRDƏN DÜZGÜN İSTİFADƏNİN ƏHƏMIYYƏTİ

Arzu Novruzova

Binəqədi rayonu, 327 saylı körpələr evi-uşaq bağçasının tərbiyəçi-müəllimi
E-mail: novruzovvaleyah24@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-0123-7204>

Annotasiya. Məqalədə məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrdən düzgün və məqsədyönlü istifadənin əhəmiyyəti araşdırılır. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil prosesinə inteqrasiyası məktəbəqədər yaşlı uşaqların idraki, sosial-emosional və yaradıcılıq inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Məqalədə rəqəmsal vasitələrin (interaktiv lövhələr, tədris proqramları, təhsil tətbiqləri və s.) istifadəsinin pedaqoji imkanları, eləcə də onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun, balanslı və təhlükəsiz tətbiqinin zəruriliyi elmi-pedaqoji baxımdan təhlil olunur. Eyni zamanda rəqəmsal mühitin uşaqların inkişafına müsbət və mənfi təsirləri müqayisəli şəkildə araşdırılır, tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin bu prosesdə rolu vurğulanır. Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin normativ-hüquqi əsasları, müasir pedaqoji yanaşmalar və beynəlxalq təcrübə elementləri nəzərə alınmaqla mövcud problemlər sistemləşdirilir. Rəqəmsal vasitələrin məqsədsiz və nəzarətsiz istifadəsinin uşaqların psixoloji və fiziki inkişafına mümkün mənfi təsirləri elmi mənbələr əsasında şərh edilir. Tədqiqatın nəticələri məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal vasitələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tövsiyələrin hazırlanmasına xidmət edir.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, rəqəmsal vasitələr, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, uşaqların inkişafı, təlim prosesində texnologiya, rəqəmsal savadlılıq.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.110

Məqaləyə istinad: Novruzova A. (2026). Məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin əhəmiyyəti. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», №1 (254), səh. 77-88.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 29.01.2026; qəbul edilib – 12.03.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Müasir elmi araşdırmalar göstərir ki, erkən yaş dövründə uşaqların öyrənmə prosesi, əsasən, vizual, emosional və fəaliyyətyönümlü xarakter daşıyır. Rəqəmsal vasitələr bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq uşaqların diqqətinin cəlb olunmasına, motivasiyanın artırılmasına və öyrənmənin daha səmərəli təşkilinə imkan yarada bilər. Lakin bu imkanlar yalnız pedaqoji məqsədlərə uyğun və elmi əsaslarla tətbiq edildikdə müsbət nəticə verir [Cəfərova, L., 2002; Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu), 2022].

Müasir dövrdə rəqəmsal mühit artıq məktəbəqədər yaşlı uşaqların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Uşaqlar evdə, ictimai mühitdə və oyun zamanı planşet, mobil telefon, televizor və digər rəqəmsal qurğularla tez-tez qarşılaşırlar. Bu vəziyyət onların idraki, sosial-emosional inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə biləcək xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən təhsil sisteminə də sürətlə inteqrasiya olunur. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsallaşma prosesi artıq yalnız orta və ali təhsil pillələrini deyil, məktəbəqədər yaş dövrünü də əhatə edir. Milli və beynəlxalq tədqiqatlara əsasən, qeyd etmək olar ki, erkən yaş dövründə uşaqların rəqəmsal mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi onların idraki və sosial-emosional inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərir. Bu baxımdan, rəqəmsal vasitələrin pedaqoji məqsədlərə uyğun istifadəsi xüsusi aktualıq kəsb edir [“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”, 2019; “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2017]. Əgər rəqəmsal vasitələr nəzarətsiz və məqsədsiz şəkildə istifadə olunarsa, bu hal uşaqlarda fiziki passivlik, ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi, emosional gərginlik və diqqət pozuntularına səbəb ola bilər. Məktəbəqədər təhsil mühitində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi xüsusi pedaqoji məsuliyyət tələb etdiyi üçün elmi-pedaqoji yanaşmalar əsasında tənzimlənəlməlidir [“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”, 2019; “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2017].

Erkən yaş dövrü uşağın intellektual, emosional, sosial və fiziki inkişafının əsasının qoyulduğu həlledici mərhələ hesab olunur. Bu mərhələdə tətbiq edilən hər bir metod və vasitə uşağın gələcək inkişaf trayektoriyasına birbaşa təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarında da uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təlim prosesində müasir texnologiyalardan ölçülü və məqsədyönlü istifadənin vacibliyi vurğulanır [“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”, 2019].

Elmi mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, məktəbəqədər yaş dövrü uşağın intellektual, emosional və sosial inkişafının əsasının qoyulduğu həssas mərhələdir və bu mərhələdə tətbiq olunan hər bir təlim vasitəsi xüsusi elmi-pedaqoji əsaslandırma tələb edir [Cəfərova, L., 2002; Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu), 2022].

Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya şəraitində məktəbəqədər təhsil sistemi qarşısında yeni pedaqoji çağırışlar formalaşır. UNESCO və OECD kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında vurğulanır ki, erkən uşaqlıq dövründə rəqəmsal texnologiyaların düzgün inteqrasiyası gələcək öyrənmə bacarıqlarının formalaşmasına, informasiya savadlılığının əsaslarının qoyulmasına və sosial adaptasiyanın gücləndirilməsinə xidmət edə bilər [UNESCO., 2019]. Bununla yanaşı, həmin sənədlərdə qeyd olunur ki, nəzarətsiz və məqsədsiz texnologiya istifadəsi uşaqlarda diqqət dağınıqlığı, sosial təcridolma və passiv öyrənmə davranışlarının yaranmasına səbəb ola bilər.

Tədqiqatın məqsədi məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrdən düzgün və məqsədyönlü istifadənin pedaqoji əhəmiyyətini araşdırmaq, bu vasitələrin uşaqların inkişafına təsirini elmi əsaslarla təhlil etmək, tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin rolunu müəyyənləşdirmək, eləcə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli və təhlükəsiz istifadəyə dair praktik tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

J.Piaje və L.S.Viqotskinin yanaşmalarına əsasən, erkən yaş dövründə uşaqlar bilikləri, aktiv fəaliyyət, sosial qarşılıqlı əlaqə və oyun vasitəsilə mənimsəyirlər. Bu baxımdan, rəqəmsal vasitələr yalnız passiv informasiya təqdim edən alət deyil, uşağın fəaliyyətini, təfəkkürünü və ünsiyyətini stimullaşdıran pedaqoji vasitə kimi təşkil edildikdə inkişafetdirici təsir göstərir [Piaget, J., 1964; Vygotsky, L.S., 1978].

Milli və beynəlxalq tədqiqatların müqayisəli təhlili göstərir ki, məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal texnologiyaların effektivliyi birbaşa olaraq pedaqoji rəhbərlik, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun məzmun seçimi və rəqəmsal–analoji balansın qorunması ilə əlaqədardır. ABŞ-da fəaliyyət göstərən NAEYC (National Association for the Education of Young Children) təşkilatının tövsiyələrinə əsasən, erkən yaşlı uşaqlar üçün rəqəmsal texnologiyalar inkişafı dəstəkləyən, lakin ənənəvi oyun və canlı ünsiyyəti əvəz etməyən yardımçı vasitə kimi tətbiq olunmalıdır [NAEYC., 2020].

Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartları və kurikulum sənədlərində də uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müasir texnologiyalardan ölçülü, balanslı və məqsədyönlü istifadənin vacibliyi xüsusi vurğulanır. Bu sənədlərdə rəqəmsal vasitələrin əsas məqsədinin uşağın inkişafını dəstəkləmək olduğu, lakin canlı ünsiyyəti və oyun əsaslı fəaliyyəti əvəz etməmə-

si qeyd edilir [“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”, 2019; Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu)., 2022].

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrin istifadəsi nə tamamilə inkar edilməli, nə də nəzarətsiz şəkildə təşviq olunmalıdır. Əksinə, bu vasitələr tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rəhbərliyi altında, yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və balans prinsipi əsasında tətbiq edildikdə uşaqların hərtərəfli inkişafına xidmət edə bilər.

Bu yaş dövründə uşaqlar evdə, ictimai mühitdə və oyun zamanı rəqəmsal cihazlarla daha çox qarşılaşırlar. Belə bir mühitdə pedaqoji istiqamət olmadan onların texnologiyalardan istifadəsi yalnız əyləncə xarakterli olur və sağlam inkişaf məqsədlərini təmin etmir. Erkən yaş dövrü uşağın intellektual, emosional, sosial və fiziki inkişafının təməli mərhələsi hesab edildiyindən bu mərhələdə tətbiq olunan hər bir vasitə və metod xüsusi məsuliyyət tələb edir. Odur ki, rəqəmsal vasitələr məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimin, ailədə isə böyüklərin rəhbərliyi altında, məqsədyönlü təlim komponenti kimi istifadə edildikdə uşağın inkişafını dəstəkləyə bilər.

Məlum olduğu kimi, son illərdə planşetlər, interaktiv lövhələr, təlim xarakterli mobil tətbiqlər, rəqəmsal oyunlar və multimedia resursları məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təlim mühitinə daxil olmuşdur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, xüsusilə məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrdən düzgün və məqsədyönlü istifadənin uşaqların idrak, sosial-emosional və yaradıcı inkişafında təsirləri böyükdür. Lakin bu vasitələrin düzgün, məqsədyönlü və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun istifadəsi ilə bağlı praktik çətinliklər mövcuddur. Bəzi hallarda rəqəmsal vasitələrin pedaqoji məqsəddən kənar, sadəcə uşaqları cəlb etmə vasitəsi kimi istifadə olunması onların inkişaf prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu vasitələrdən həddindən artıq və nəzarətsiz istifadə arzuolunmaz nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrin istifadəsi elmi-pedaqoji əsaslara söykənməli, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və balans prinsipi qorunmalıdır. Bu baxımdan məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin elmi-pedaqoji əsaslarının araşdırılması, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və səmərəli tətbiq mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması aktual elmi problem kimi çıxış edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün psixoloji-pedaqoji və inkişaf xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, məktəbəqədər yaş dövrü uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının ən həssas mərhələlərindən biridir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların diqqət müddəti qısa, emosional reaksiyaları isə güclüdür. Bu xüsusiyyətlər rəqəmsal vasitələrin seçimində və tətbiqində xüsusi yanaşma tələb edir. Bu yaş mərhələsində uşaqlarda *nitq sürətlə inkişaf edir, idrak prosesləri (diqqət, yaddaş, təfəkkür) formalaşır, sosial münasibətlərin təməli qoyulur, emosional reaksiya və özünüifadə*

bacarıqları inkişaf edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar ətraf aləmi, əsasən, oyun, müşahidə, təqlid, ünsiyyət və birbaşa təcrübə yolu ilə dərk edirlər. Ona görə də təlim prosesi mütləq oyun əsaslı, vizual və fəaliyyətyönümlü olmalıdır. Rəqəmsal vasitələr məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda səmərəli təlim alətinə çevrilə bilər.

Rəqəmsal vasitələrin məktəbəqədər təhsil prosesində rolu

Rəqəmsal vasitələr təlim prosesini zənginləşdirən, onu daha maraqlı və əlçatan edən mühüm alətlərdir. Rəqəmsal vasitələr dedikdə təhsil prosesində istifadə olunan elektron cihazlar və proqram təminatı nəzərdə tutulur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- *interaktiv lövhələr;*
- *planşet və kompüterlər;*
- *təlim xarakterli mobil tətbiqlər;*
- *audio və video materiallar;*
- *rəqəmsal kitablar və animasiyalar.*

Düzgün istifadə edildikdə bu vasitələr təlim prosesini daha cəlbedici və dinamik edir, uşaqların motivasiya və marağını artırır, fərdi öyrənmə tempini dəstəkləyir, vizual və eşitmə yaddaşını gücləndirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal vasitələr tərbiyəçi-müəllimi və canlı ünsiyyəti əvəz etməməli, yalnız təlimi zənginləşdirən əlavə vasitə rolunu oynamalıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün konkret, vizual və interaktiv materiallar daha təsirlidir. Rəqəmsal vasitələr düzgün seçildikdə və pedaqoji məqsədə xidmət etdikdə uşaqların öyrənmə motivasiyasını artırmağa bilər.

Problemin qoyuluşu

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə sürətlə inteqrasiyası məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yeni imkanlarla yanaşı, bir sıra problemlər də yaratmışdır. Rəqəmsal vasitələrdən düzgün, məqsədyönlü və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə olunmadıqda uşaqların fiziki, idraki və sosial-emosional inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda pedaqoqlar və valideynlər rəqəmsal vasitələrin pedaqoji imkanları və istifadənin optimal formaları haqqında kifayət qədər məlumatla malik deyillər. Bu baxımdan, məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin əhəmiyyətinin araşdırılması, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və səmərəli tətbiq yollarının öyrənilməsi aktual elmi-pedaqoji problem kimi çıxış edir.

Tədqiqat metodları

Məqalədə, əsasən, nəzəri-təhlili metodlardan istifadə olunmuş, təhlil metodu vasitəsilə rəqəmsal mühitin uşaqların inkişafına müsbət və mənfi təsirləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda pedaqoji müşahidə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə etməklə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal vasitələrdən isti-

fadənin səmərəli yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadə uşaqların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu yaş dövrü uşağın idraki proseslərinin, nitqinin, emosional sferasının və sosial bacarıqlarının intensiv formalaşdığı həssas mərhələdir. Rəqəmsal texnologiyalar bu prosesə yalnız pedaqoji məqsədlərə uyğun, ölçülü və nəzarətli şəkildə tətbiq edildikdə müsbət nəticələr verir.

Rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadə uşaqlarda diqqətin cəmlənməsini artırır, öyrənməyə marağı gücləndirir və vizual idraki bacarıqların inkişafına şərait yaradır. İnteraktiv təlim proqramları və rəqəmsal oyunlar vasitəsilə uşaqlar ətraf aləmi daha asan qavrayır, məntiqi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bununla yanaşı, bu vasitələr tərbiyəçi-müəllimə təlim prosesini daha fərdiləşdirilmiş şəkildə təşkil etməyə imkan verir.

Lakin rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadə edilmədikdə, yəni yaş xüsusiyyətləri və psixoloji tələblər nəzərə alınmadıqda bir sıra mənfi halların yaranması mümkündür. Uzunmüddətli ekran qarşısında qalma uşaqlarda fiziki passivliyə, ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsinə və emosional gərginliyə səbəb ola bilər. Buna görə də rəqəmsal fəaliyyətlər ənənəvi oyunlar, fiziki hərəkətlər və canlı ünsiyyətlə balanslaşdırılmalıdır.

Bu baxımdan, tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlərin rolu xüsusilə önəmlidir. Onlar rəqəmsal vasitələrin seçimində və istifadəsində uşağın yaşına uyğunluq, məzmunun keyfiyyəti və vaxt məhdudiyyəti prinsiplərini əsas götürməlidirlər. Nəticə etibarilə, məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün və məqsədyönlü istifadə uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərən səmərəli pedaqoji vasitə kimi çıxış edir ["Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı"., 2019].

Tərbiyəçi-müəllimin rəqəmsallaşma kontekstində pedaqoji rolu

Məktəbəqədər təhsil sistemində rəqəmsallaşma tərbiyəçi-müəllimin rolunu köklü şəkildə dəyişir. Müasir tərbiyəçi-müəllim yalnız ənənəvi bilik ötürən şəxs deyil, eyni zamanda rəqəmsal mühitdə təlim prosesini məqsədyönlü istiqamətləndirən pedaqoqdur. Bu rol həm texnoloji savadlılıq, həm də pedaqoji məsuliyyət tələb edir.

Bu dövrdə tərbiyəçi-müəllim təhsil texnologiyalarından məqsədyönlü istifadə edir, rəqəmsal resursları məşğələnin məzmununa uyğun seçir, texnologiyaları məqsəd deyil, vasitə kimi tətbiq edir.

Tərbiyəçi-müəllim interaktiv lövhələr, təhsil platformaları, elektron resurslar

və tətbiqlərdən istifadə edərək məşğələni daha cəlbedici və anlaşılan edir. Lakin əsas məqsəd texnologiyanın çoxluğu deyil, təlim nəticələrinin keyfiyyətidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhlükəsiz rəqəmsal mühitin yaradılmasında tərbiyəçi-müəllim rəqəmsal təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas fiqurlardan biridir. O, qrupda rəqəmsal davranış qaydalarını tətbiq edir, təhlükəsiz və etik rəqəmsal öyrənmə mühiti yaradır.

Rəqəmsal və analoji alətlərin balanslaşdırılması

Aşağıda göstərilmiş alətlərin hər biri təhsil prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- **Analoji alətlər** (kitablar və çap materialları; yazı lövhəsi və markerlər; yazılı tapşırıqlar və əyani materiallar) uşaqlarda diqqətin cəmlənməsinə, təfəkkürün strukturlaşdırılmasına və əsas biliklərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Uşaqlar bu vasitələrlə daha yaxşı xülasə etməyi, planlaşdırmağı və əzbərləməyi öyrənirlər.
- **Rəqəmsal alətlər** (təhsil proqramları və tətbiqlər; interaktiv lövhələr; elektron qurğular (Ələddin qurğusu) və oyunlar; video materiallar) uşaqlara müasir dünyaya uyğun bilik və bacarıqlar qazandırır. Onlar tədqiqat aparmaq, mənbələri sürətlə tapmaq, vizualizasiya və təcrübə vasitəsilə öyrənmə bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir.
- **Balansın əhəmiyyəti.** Sağlam düşüncənin inkişafı üçün uşaqların həm analoq, həm də rəqəmsal alətlərlə işləməsi vacibdir. Tamamilə rəqəmsal, ya da yalnız analoq metodlara əsaslanan təlim qeyri-bərabər və yetərsiz nəticələr verə bilər. Rəqəmsal alətlər tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rolunu əvəz etmir, onu tamamlayır. Tərbiyəçi-müəllim:
- hansı mövzunun rəqəmsal, hansının analoq metodla daha səmərəli olduğunu müəyyən edir;
- uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır;
- ekran vaxtını nəzarət altında saxlayır.

Bu balans uşaqların həm zehni, həm sosial, həm də emosional inkişafını təmin edir.

Müasir tərbiyəçi-müəllim rəqəmsal savadlı, pedaqoji baxımdan məsuliyyətli və balanslı texnologiya istifadəçisi olmalıdır. Yalnız bu halda təlim prosesi səmərəli, təhlükəsiz və məqsədyönlü şəkildə təşkil oluna bilər.

Rəqəmsal qurğulardan istifadə prosesində onların məqsədyönlü və səmərəli idarə edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılması mühüm şərtidir. Rəqəmsal mühit müsbət imkanlar yaratsa da, müəyyən risklər də daşıyır. Tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlər qeyd olunan təhlükələrin qarşısının alınması məqsədilə birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Validəynlərlə əməkdaşlıq və maarifləndirmə

Rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin təşviqi yalnız təlim müəssisələri çərçivəsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Validəynlər *evdə ekran vaxtını tənzimləməli, uşağın istifadə etdiyi tətbiqlərlə maraqlanmalı, uşaq bağçası ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar*. Validəynlərlə tərbiyəçi-müəllimlərin maarifləndirici görüşləri və təqdim edilən tövsiyəedici materiallar olduqca faydalıdır [Cəfərova, L., 2002].

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal vasitələrin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi uşaqların idraki, nitq və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, nəzarətsiz və həddindən artıq istifadə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, *rəqəmsal vasitələr köməkçi təlim aləti kimi istifadə edilməli, tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rolu əsas olmalı, uşağın yaş xüsusiyyətləri və sağlamlığı ön planda tutulmalıdır*.

Düzgün pedaqoji yanaşma şəraitində rəqəmsal texnologiyalar məktəbəqədər təhsildə innovativ və səmərəli təlim mühitinin formalaşmasına töhfə verə bilər. Müasir pedaqoq yalnız bilik daşıyıcısı deyil, o, eyni zamanda rəqəmsal və analogi alətləri balanslı şəkildə tətbiq edən, təhlükəsiz və düzgün rəqəmsal davranışı formalaşdıran pedaqoqdur. Bu, uşaqların yalnız intellektli deyil, eyni zamanda təhlükəsiz, etik və yaradıcı rəqəmsal vətəndaşlar kimi böyümələrini təmin edir.

Gündəlik fəaliyyət zamanı məşğələlərdə istifadə edilən rəqəmsal nümunələrə nəzər salmaq

1. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində tərbiyəçi-müəllim “Heyvanlar aləmi” mövzunu izah edərkən əvvəlcə qısa animasiya nümayiş etdirir. Daha sonra uşaqlara karton şəkillər paylayaraq onlara heyvanları qruplaşdırma tapşırığı verir.

Pedaqoji nəticə isə aşağıdakı kimi olur:

- *Rəqəmsal vasitələr diqqətin cəlb olunmasına şərait yaradır.*
- *Analogi fəaliyyətlər əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsini təmin edir.*
- *Uşaqlarda müqayisə və təhlil etmə bacarıqları formalaşır.*

Bu nümunədə texnologiya məqsəd yox, vasitə kimi istifadə edilir.

2. Uşaqlara “Ələddin” qurğusu üzərində təlim oyunu təqdim edilir və oyun zamanı belə bir qayda qoyulur: “Tanımadığınız düyməyə basmadan əvvəl bizdən soruşun”. Bu pedaqoji yanaşma *uşaqlarda ehtiyatlı davranışın formalaşmasına, tənqidi düşünmənin və rəqəmsal məsuliyyətin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır*.

3. Məşğələnin motivasiya və ya dərkətmə mərhələsində uşaqlara qısa video nümayiş etdirilir, növbəti mərhələdə isə onlar rəngləmə, kəsmə və yapışdırma fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bu pedaqoji yanaşma ilə *ekran vaxtının məhdudlaşdırılmasına, motor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, yorğunluğun*

və diqqət dağınıqlığının azalmasına nail olmaq mümkündür.

Verilən nümunələr göstərir ki, rəqəmsal dövrdə tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rolu daha çox istiqamətləndirici və tənzimləyici xarakter daşıyır. Tərbiyəçi-müəllim rəqəmsal və analogi vasitələri balanslaşdıraraq uşaqlarda bilik, təhlükəsizlik və düzgün rəqəmsal davranış formalaşdırır.

Məktəbəqədər təhsil proqramının (kurikulumun) əsas məqsədi uşaqların idraki, sosial-emosional, fiziki və estetik inkişafını təmin etməkdir. Bu mərhələdə rəqəmsal vasitələr yalnız yardımçı alət kimi, tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rəhbərliyi altında istifadə olunmalıdır. Tərbiyəçi-müəllim uşağın inkişaf səviyyəsini, yaş xüsusiyyətlərini və təhlükəsizlik tələblərini nəzərə alaraq təlim-tərbiyə prosesini oyun əsaslı təşkil edir, uşağın marağını və fəallığını stimullaşdırır, təhlükəsiz və emosional cəhətdən rahat mühit yaradır, rəqəmsal vasitələrdən məhdud və məqsədyönlü şəkildə istifadə edir.

Məktəbəqədər təhsil proqramına (kurikuluma) əsasən, məktəbəqədər yaşda uzunmüddətli ekran vaxtı məqbul deyil. Əsas fəaliyyət praktik və oyun xarakterli olmalıdır. Rəqəmsal vasitə diqqəti cəlb edən giriş mərhələsi kimi istifadə olunur. Məsələn, “İlin fəsilləri” mövzusunda məşğələdə 5 dəqiqəlik qısa video (rəqəmsal) təqdim edilir, sonra isə yaş qrupuna və məzmununa əsasən, fəsillərə uyğun şəkillərin yapışdırılması prosesi həyata keçirilir. Bu yanaşma məntiqi ardıcılığın qorunmasına, əl motorikasının inkişafına və mövzunun effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Məktəbəqədər yaşda rəqəmsal vasitələr qısa müddətli, məqsədyönlü, tərbiyəçi-müəllimin nəzarəti altında istifadə olunmalıdır. Əsasən, proqrama uyğun olaraq, nitq inkişafı, ətraf aləmlə tanışlıq, məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı, sosial-emosional və yaradıcı-estetik inkişaf sahələri üzrə fəaliyyət zamanı istifadə edilə bilər.

Nümunə 1. Böyük qrupda (4–5 yaş) ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsində “Fəsillər” mövzusu üzrə rəqəmsal fəaliyyət belə tətbiq olunur: tərbiyəçi-müəllim lövhədə fəsilləri əks etdirən qısa animasiya göstərir. Bundan sonra uşaqlar kağız üzərində fəsillərə uyğun şəkilləri yapışdırır və adlandırırırlar. Nəticədə, ətraf aləmlə bağlı ilkin biliklər formalaşır, uşaqlarda müşahidə və müqayisə bacarıqları inkişaf edir.

Nümunə 2. Körpələr qrupunda (2–3 yaş) “Heyvan səslərini öyrənək” mövzusunda ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsində rəqəmsal fəaliyyət aşağıdakı şəkildə tətbiq olunur: uşaqlara planşet vasitəsilə heyvan səsləri dinlənilir. Səsi eşitdikdən sonra heyvanın adını söyləyir və qarşılarındakı şəkillər arasından uyğun olanını seçib göstərirlər. Nəticədə, uşaqların lüğət ehtiyatı zənginləşir, dinləmə və düzgün tələffüz bacarıqları inkişaf edir.

Nümunə 3. Böyük qrupda (4–5 yaş) məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı məşğələsində “5 dairəsində sayma” mövzusu üzrə rəqəmsal fəaliyyət aşağıdakı kimi tətbiq olunur: tərbiyəçi-müəllim rəqəmlərlə bağlı interaktiv oyun keçirir. Bundan sonra uşaqlar kubikləri sayaraq uyğun rəqəmin yanına qoyurlar. Nəticədə, uşaqlarda sayma bacarığı formalaşır, əl-göz koordinasiyası inkişaf edir.

Deməli, məktəbəqədər təhsil proqramına uyğun olaraq tərbiyəçi-müəllimin pedaqoji rolu rəqəmsal vasitələrin yaşa, məqsədə və təhlükəsizliyə uyğun istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Tərbiyəçi-müəllim rəqəmsal texnologiyanı düzgün istiqamətləndirərək uşaqların hərtərəfli inkişafına şərait yaradır.

Nəticə / Conclusion

Aparılan təhlillər göstərir ki, məktəbəqədər təhsil mərhələsində rəqəmsal vasitələrdən düzgün, məqsədyönlü və balanslaşdırılmış istifadə uşaqların idraki, sosial-emosional və yaradıcılıq inkişafına müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji məqsədlərə uyğun tətbiqi təlim prosesinin keyfiyyətini artırır, uşaqların öyrənməyə marağını gücləndirir və onların fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, rəqəmsal vasitələrdən nəzarətsiz və həddindən artıq istifadə uşaqlarda fiziki passivlik, ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi və emosional tarazlığın pozulması kimi mənfi hallara səbəb ola bilər. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rəqəmsal fəaliyyətlər ənənəvi oyun, hərəkətli məşğələlər və canlı ünsiyyət formaları ilə uzlaşdırılmalıdır. Rəqəmsal mühit uşağın inkişafını dəstəkləyən köməkçi vasitə kimi çıxış etməli, əsas təlim formalarını əvəz etməməlidir.

Tədqiqat nəticələri tərbiyəçi-müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılmasının, eləcə də valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsinin vacibliyini bir daha təsdiq edir. Rəqəmsal vasitələrin seçilməsi və tətbiqi zamanı yaş xüsusiyyətləri, məzmunun təhlükəsizliyi və vaxt məhdudiyəti əsas meyarlar kimi nəzərə alınmalıdır. Nəticə olaraq, məktəbəqədər təhsildə rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadə uşaqların sağlam, balanslı və hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında mühüm pedaqoji əhəmiyyətə malikdir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən təhsil sisteminə sürətlə daxil olması məktəbəqədər təhsildə yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Erkən yaş dövründə uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq rəqəmsal vasitələrdən düzgün istifadənin təmin edilməsi pedaqoji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə mövcud problemlərin, risklərin və imkanların elmi əsaslarla araşdırılması məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi məktəbəqədər təhsil mühitində rəqəmsal vasitələrdən istifadənin pedaqoji aspektlərinin sistemli şəkildə təhlil edilməsində, onların uşaqların inkişafına təsirinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsində ifadə olunur. Məqalədə rəqəmsal vasitələrin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və balanslı tətbiqinin vacibliyi elmi əsaslarla əsaslandırılır, müsbət və mənfi təsirlər müqayisəli şəkildə təqdim edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə əldə olunan nəticələr və irəli sürülən müddəalar məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimlər üçün praktik əhəmiyyət daşıyır. Təqdim olunan pedaqoji yanaşmalar və tövsiyələr rəqəmsal vasitələrin təlim-tərbiyə prosesində daha səmərəli və təhlükəsiz şəkildə tətbiqi, həmçinin valideynlərin bu sahədə maarifləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərova, L. (2002). Məktəbəqədər tərbiyə sisteminin müasir problemləri. "Təhsil, Mədəniyyət, İncəsənət", (4), s.71–72.
2. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2017). Bakı, 16 iyun.
3. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu). (2022) https://www.edu.gov.az/uploads/emre-elave/2022/mektebeqeder_tehsil_proqrami-kurikulum.pdf?utm_source=chatgpt.com
4. "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı". (2019). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 8 avqust.
5. UNESCO. (2019). Policy guidelines on early childhood care and education. Paris, France: UNESCO.
6. National Association for the Education of Young Children. (2020). Technology and young children: A position statement of the National Association for the Education of Young Children. Washington, DC: NAEYC.
7. Piaget, J. (1964). Development and learning. In R.E.Ripple & V.N.Rockcastle (Eds.), Piaget rediscovered (pp. 7–20). Ithaca, NY: Cornell University Press.
8. Vygotsky, L.S. (1978). Interaction between learning and development. In M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman (Eds.), Mind in society: The development of higher psychological processes (pp. 79–91). Cambridge, MA: Harvard University Press.

THE PEDAGOGICAL AND PRACTICAL NECESSITY OF EARLY IDENTIFICATION OF SPECIFIC LEARNING DIFFICULTIES

Ayshah Mammadova

Lecturer at Azerbaijan University of Languages
E-mail: aysenmemmedova99@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-5144-1581>

Abstract. The article examines the pedagogical and practical importance of early identification of children with specific learning difficulties. Early diagnosis supports children's cognitive, social-emotional, and academic development and helps prevent potential difficulties in the future. Parent–teacher collaboration, the implementation of individualized learning programs, and inclusive education approaches increase the effectiveness of early intervention and positively influence the development of children's self-confidence, motivation, and social integration. Based on theoretical research and pedagogical observations, the article emphasizes that early identification of specific learning difficulties is one of the key mechanisms for ensuring inclusivity and individualized support in education. In addition, the effectiveness of early intervention programs is strengthened through the application of strategies adapted to children's individual developmental levels. Furthermore, systematic observations conducted at early stages enable teachers to identify children's learning characteristics more accurately, organize the teaching process according to their needs, and support their developmental potential in a timely manner. The article also highlights that coordinated cooperation among schools, families, and specialists improves the quality of early intervention and positively affects children's emotional stability and social skills. This approach, in the long term, contributes both to improved educational achievement and to the successful social integration of children.

Keywords: learning difficulty, early diagnosis, pedagogical intervention, individual support, inclusive education.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.113

To cite this article: Mammadova A. (2026). The pedagogical and practical necessity of early identification of specific learning difficulties. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 89-101.

Article history: received – 10.02.2026; accepted – 13.03.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

XÜSUSİ ÖYRƏNMƏ ÇƏTİNLİYİNİN ERKƏN AŞKARLANMASININ PEDAQOJİ-PRAKTİK ZƏRURƏTİ

Ayşən Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi
E-mail: aysenmemmedova99@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-5144-1581>

Annotasiya. Məqalə xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların erkən aşkarlanmasının pedaqoji və praktik əhəmiyyətini araşdırır. Erkən diaqnostika uşaqların idrak, sosial-emosional və akademik inkişafını dəstəkləyir, həmçinin gələcəkdə yarana biləcək çətinliklərin qarşısının alınmasına kömək edir. Valideyn – müəllim əməkdaşlığı, fərdi təlim proqramlarının tətbiqi və inklüziv təhsil yanaşmaları erkən müdaxilənin səmərəliliyini artıraraq uşaqlarda özünəinamın, motivasiyanın və sosial inteqrasiyanın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Məqalədə nəzəri araşdırmalar və pedaqoji müşahidələrə əsasən, qeyd edilir ki, xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən aşkarlanması təhsildə inklüzivliyi və fərdi dəstəyi təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Həmçinin erkən müdaxilə proqramlarının effektivliyi uşaqların fərdi inkişaf səviyyələrinə uyğun strategiyaların tətbiqi ilə daha da güclənir. Araşdırmalar göstərir ki, erkən mərhələdə aparılan sistemli müşahidələr müəllimlərə uşaqların öyrənmə xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə, təlim prosesini onların ehtiyaclarına uyğun qurmağa və inkişaf potensialını vaxtında dəstəkləməyə imkan yaradır. Məqalədə qeyd olunur ki, məktəb, ailə və mütəxəssislər arasında koordinasiyalı əməkdaşlıq erkən müdaxilənin keyfiyyətini yüksəldir, uşaqların emosional sabitliyinə və sosial bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu yanaşma uzunmüddətli perspektivdə həm təhsil nailiyyətlərinin artmasına, həm də uşaqların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasına şərait yaradır.

Açar sözlər: öyrənmə çətinliyi, erkən diaqnostika, pedaqoji müdaxilə, fərdi dəstək, inklüziv təhsil.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.113

Məqaləyə istinad: Məmmədova A . (2026). Xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkarlanmasının pedaqoji-praktik zərurəti. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (254), səh.89-101.

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 10.02.2026; qəbul edilib – 13.03.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Müasir təhsil sisteminin inkişaf dinamikası göstərir ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni transformasiyası təhsil prosesində yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsi və onlara adekvat pedaqoji dəstəyin göstərilməsi müasir təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Erkən yaş dövrü insan inkişafının ən həssas və istiqamətləndirici mərhələsi olduğundan, bu dövrdə müşahidə olunan öyrənmə problemlərinin vaxtında aşkar edilməsi gələcək təlim nəticələrinə, uşağın sosial uyğunlaşmasına və psixoloji rifahına birbaşa təsir göstərir [Catts, H., Fey, M., Zhang, X., Tomblin, J., 2013].

Xüsusi öyrənmə çətinliyi yalnız akademik uğursuzluqla məhdudlaşmayan, eyni zamanda uşağın emosional vəziyyətinə, özünəinamına və sosial münasibətlərinə təsir edən kompleks bir vəziyyətdir. Təcrübə göstərir ki, bu çətinliklər əksər hallarda erkən mərhələdə düzgün qiymətləndirilmədikdə, məktəb illərində daha dərin problemlərə səbəb olur. Bu səbəbdən məktəbəqədər və ibtidai təhsil mərhələsi xüsusi öyrənmə çətinliyinin ilkin əlamətlərinin müşahidə olunduğu və pedaqoji müdaxilənin ən effektiv nəticə verdiyi dövr kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Erkən aşkarlama yalnız diaqnostik proses deyil, həm də gələcək təhsil istiqamətinin düzgün qurulması baxımından strateji pedaqoji addımdır.

Xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsi təhsil prosesində profilaktik yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır [Barone, C., Crişan, R., 2024]. Profilaktik yanaşma uşağın inkişafındakı mümkün geriləmələrin qarşısını almağa, təlim motivasiyasını qorumağa və adaptasiya problemlərini minimuma endirməyə xidmət edir. Bu baxımdan, təhsil müəssisələrində müşahidə, diaqnostik qiymətləndirmə və fərdi yanaşmaya əsaslanan pedaqoji strategiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır.

Beləliklə, xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkar olunması yalnız pedaqoji fəaliyyətin ayrı bir istiqaməti deyil, həm də təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılmasına xidmət edən strateji bir prosesdir. Təhsil müəssisələrində bu istiqamətdə aparılan sistemli işlər hər bir uşağın potensial imkanlarının vaxtında müəyyənləşdirilməsinə, uğurlu təhsil yolunun formalaşmasına və sosial inteqrasiyasına mühüm töhfə verir.

Tədqiqatın məqsədi uşaqlarda xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən müəyyənləşdirilməsinin pedaqoji-praktik zərurətini elmi-pedaqoji baxımdan təhlil etmək, təlim prosesində effektiv müdaxilə mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və müəllimlərin praktik fəaliyyətində tətbiq oluna biləcək yanaşmaları ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin qoyuluşu

Müasir təhsil sistemində inklüziv yanaşmaların genişlənməsinə baxmayaraq, xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkar olunması sahəsində bir sıra problemlər mövcuddur. Bu çətinliklər erkən diaqnostikanın və vaxtında pedaqoji müdaxilənin həyata keçirilməsini çətinləşdirir, nəticədə uşaqların inkişafında müşahidə olunan ilkin əlamətlər çox vaxt gec müəyyən edilir.

Əsas problemlərdən biri təlim prosesində sistemli müşahidə və diaqnostik qiymətləndirmə mexanizmlərinin tam formalaşmamasıdır. Psixoloq, loqoped və digər mütəxəssislərlə əməkdaşlığın zəif təşkili uşağın ehtiyaclarının kompleks şəkildə müəyyənəndirilməsini məhdudlaşdırır. Eyni zamanda valideynlərin mövzu ilə bağlı maarifləndirilmə səviyyəsinin aşağı olması və məktəb-valideyn əməkdaşlığının kifayət qədər qurulmaması erkən müdaxilə imkanlarını azaldır. Beləliklə, xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkar olunması sahəsində mövcud olan bu kimi problemlər pedaqoji və təşkilati yanaşmaların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu isə təlim prosesində fərdi yanaşmanın gücləndirilməsini, mütəxəssislərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini və effektiv erkən qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqini zəruri edir.

Tədqiqat metodları

Tədqiqat çərçivəsində xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkar edilməsinin pedaqoji-praktik aspektləri müxtəlif metodlarla araşdırılmışdır. Nəzəri baza üçün elmi-pedaqoji ədəbiyyatın öyrənilməsi və müqayisəli təhlil həyata keçirilmiş, mövcud yanaşmaların üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyənəndirilmişdir. Praktiki tərəfi qiymətləndirmək üçün müşahidə metodundan istifadə edilmiş, həmçinin mövcud təcrübələrin ümumiləşdirilməsi yolu ilə effektiv pedaqoji və idarəetmə modelləri araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi və onların məktəbəqədər müəssisələrdə sınaqdan keçirilməsi nəticələrin dəqiqliyini artırmış, praktik tətbiq imkanlarını nümayiş etdirmişdir. Əldə edilən nəticələr həm nəzəri əsasların, həm də praktik fəaliyyətin analizinə söykənərək xüsusi öyrənmə çətinliyinin erkən aşkarlanmasının strateji əhəmiyyətini və pedaqoji-praktik zərurətini daha aydın göstərmişdir.

Əsas hissə / Main part

Xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasının metodoloji əsasları

Xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanması və bu çətinliklərin pedaqoji mühitdə sistemli şəkildə aradan qaldırılması müasir təhsil elminin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və bu proses, əsasən, inkişaf psixologiyası, inklüziv pedaqogika və təlim nəzəriyyələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası əsasında formalaşan metodoloji çərçivələrə söykənir. Bu yanaşmaların ümumi məqsədi uşağın inkişafını statik göstəricilər toplusu kimi deyil, sosial, mədəni və emosional kontekstlərlə sıx əlaqəli olan dinamik və çoxsəviyyəli proses kimi dərk etməkdən ibarətdir ki, bu da erkən diaqnostika və müdaxilə mexanizmlərinin yalnız ölçmə və qiymətləndirmə ilə məhdudlaşmamasını, eyni zamanda təlim mühitinin strukturlaşdırılmasına yönəlmiş kompleks pedaqoji strategiyalar kimi tətbiq edilməsini zəruri edir.

Bu kontekstdə Lev Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” konsepsiyası erkən müdaxilənin nəzəri əsaslarını formalaşdıran fundamental yanaşmalardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu konsepsiya uşağın potensial inkişaf imkanlarının yalnız onun mövcud bilik və bacarıqları ilə deyil, həm də sosial mühitin və pedaqoji dəstəyin təsiri altında reallaşdırıla bilən imkanlarla müəyyən olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır [Kgatse, K., Khanare, F., Adewuyi, H., 2024]. Belə bir yanaşma erkən mərhələdə tətbiq olunan fərdi və qrup əsaslı təlim strategiyalarının uşağın inkişaf potensialını üzə çıxarmaqda və akademik fəaliyyətə qarşı müsbət münasibət formalaşdırmaqda mühüm rol oynadığını göstərir.

Jan Piajenin idrak inkişafı nəzəriyyəsi isə öyrənmə çətinliklərinin təhlilində uşağın yaş xüsusiyyətlərinə uyğun idrak strukturlarının və düşünmə mexanizmlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşmaya əsasən, erkən diaqnostika yalnız nəticəyönlü qiymətləndirmə vasitələri ilə deyil, uşağın bilik formalaşdırma prosesini izləyən və onun idrak mərhələlərinə uyğun təlim strategiyalarını önə çəkən prosesyönlü metodlarla həyata keçirilməlidir [Catts, H., Fey, M., Zhang, X., Tomblin, J., 2013]. Bu, xüsusilə məktəbəqədər dövrdə uşağın simvolik düşüncə, dil və məntiqi əlaqələr qurma bacarıqlarının formalaşmasını nəzərə alan adaptiv təlim mühitlərinin yaradılmasını tələb edir.

Jerom Brunerin konstruktivist təlim modeli öyrənməni “kəşf yolu ilə qurulan aktiv proses” kimi xarakterizə edir [Bruner, İ., 1966] və passiv qəbul yanaşmasını qəbul etmir. Bu yanaşma erkən mərhələdə tətbiq olunan pedaqoji müdaxilələrin uşağın maraq və motivasiya səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasının metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirir. Modelə əsaslanan yanaşmalar fərdi təlim proqramlarının

hazırlanmasında uşağın güclü tərəflərinin ön plana çəkilməsini və təlim materiallarının çevik şəkildə strukturlaşdırılmasını zəruri hesab edir.

Müasir inklüziv pedaqogikada geniş tətbiq olunan *Öyrənmə üçün Universal Dizayn (Universal Design for Learning – UDL)* yanaşması isə tədris mühitinin bütün uşaqlar üçün əlçatan və uyğunlaşdırıla bilən şəkildə dizayn edilməsini təklif edir [Wagner, R., Lonigan, C., 2022]. Bu metodoloji çərçivə təlim materiallarının müxtəlif qavrama üslublarına uyğun təqdim olunmasını, öyrənmə fəaliyyətində alternativ iştirak yollarının yaradılmasını və uşaqların fərdi ehtiyaclarına cavab verən qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu baxımdan UDL modeli erkən diaqnostikanı yalnız xüsusi test və ölçmə alətləri ilə deyil, davamlı müşahidə, reflektiv pedaqoji fəaliyyət və ailə – məktəb əməkdaşlığına əsaslanan kompleks sistem kimi dəyərləndirir.

Bundan əlavə, Urie Bronfenbrenner tərəfindən irəli sürülmüş ekoloji sistemlər nəzəriyyəsinə əsaslanan yanaşmalar uşağın inkişafını yalnız fərdi xüsusiyyətlərin nəticəsi kimi deyil, ailə, məktəb və daha geniş sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin məhsulu kimi təhlil edir [Bronfenbrenner, U., 1979]. Bu yanaşma erkən mərhələdə həyata keçirilən pedaqoji müdaxilələrin səmərəliliyinin ailə mühitində göstərilən dəstəkdən, sosial resursların əlçatanlığı və təhsil müəssisələrinin institusional siyasətləri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, metodoloji çərçivələrin sintezi erkən aşkarlama və müdaxilə mexanizmlərinin çoxsəviyyəli və davamlı xarakter daşmasını təmin edir.

Beləliklə, mövcud metodoloji yanaşmaların təhlili göstərir ki, xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə həlli yalnız fərdi pedaqoji texnikaların tətbiqi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda təhsil mühitinin strukturlaşdırılması, müəllim hazırlığı sisteminin gücləndirilməsi və ailə – məktəb əməkdaşlığının institusional səviyyədə təşkili ilə müşayiət olunan kompleks və sistemli strategiya kimi həyata keçirilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri və konseptual əsasları

Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasının pedaqoji əsaslarını nəzəri müstəvidə sistemləşdirmək və bu prosesin məktəbəqədər və ibtidai təhsil kontekstində necə konseptuallaşdırıldığını mövcud elmi yanaşmalar və müasir təhsil modelləri əsasında təhlil etməkdən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə, tədqiqat dizaynı empirik məlumatların toplanmasına deyil, əsasən, elmi mənbələrin, beynəlxalq tədqiqatların, normativ sənədlərin və pedaqoji nəzəriyyələrin analitik sintezinə əsaslanmış, müxtəlif müəlliflərin irəli sürdüyü konsepsiyalar müqayisəli və interpretativ metodlar vasitəsilə dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində erkən diaqnostika anlayışının pedaqoji diskursda necə formalaşdığı, bu anlayışın inklüziv təhsil fəlsəfəsi ilə əlaqəsi və xüsusi öyrənmə

çətinliklərinin inkişaf psixologiyası kontekstində hansı nəzəri əsaslara söykəndiyi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu kontekstdə, koqnitiv inkişaf nəzəriyyələri, sosial-emosional öyrənmə modelləri və motivasiya yanaşmaları bir-biri ilə əlaqələndirilərək, erkən müdaxilənin uşağın idrak strukturlarının formalaşmasına, özünəinam mexanizmlərinə və öyrənmə davranışlarının təşəkkülünə necə təsir göstərdiyi konseptual səviyyədə izah edilmişdir.

Nəzəri təhlilin mühüm istiqamətlərindən biri xüsusi öyrənmə çətinliklərinin yalnız akademik uğursuzluq prizmasından deyil, eyni zamanda sosial uyğunlaşma, emosional rifah və məktəb mühitinə adaptasiya kimi çoxölçülü inkişaf sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə təqdim edilməsi olmuşdur. Bu yanaşma çərçivəsində fərdiləşdirilmiş təlim modellərinin, universal dizayn prinsiplərinin və inklüziv pedaqogikanın erkən mərhələdə tətbiqinin nəzəri üstünlükləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində qəbul edilmiş konseptual modellər arasında oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat prosesində konseptual müşahidə metodu tətbiq edilərək, pedaqoji praktikada təsvir olunan tipik təlim situasiyaları və nəzəri mənbələrdə təqdim olunan model hallar əsasında erkən əlamətlərin pedaqoji interpretasiyası həyata keçirilmişdir. Bu müşahidələr real empirik məlumatların sistemli toplanmasına deyil, elmi ədəbiyyatda təsvir edilən təlim davranışlarının və inkişaf göstəricilərinin analitik şəkildə ümumiləşdirilməsinə xidmət etmiş, beləliklə, nəzəri çərçivənin praktik mühitə necə transfer oluna biləcəyinə dair konseptual nəticələr əldə edilmişdir.

Bundan əlavə, tədqiqat çərçivəsində erkən müdaxilə anlayışının pedaqoji siyasət və təhsil strategiyaları ilə əlaqəsi də nəzəri müstəvidə araşdırılmış, müəllim hazırlığı, ailə ilə əməkdaşlıq və məktəb mühitinin təşkilinə dair mövcud elmi yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. Bu aspektdə təhsilin təşkilatı və institusional faktorlarının erkən aşkarlama mexanizmlərinin səmərəliliyinə nəzəri təsiri şərh edilmiş, pedaqoji qərarvermə prosesinin konseptual əsasları izah olunmuşdur.

Əldə olunan nəzəri nəticələrin interpretasiyası zamanı təhsil mühitinin sosial, mədəni və institusional kontekstinin erkən müdaxilə modellərinin tətbiqinə necə təsir göstərdiyi də nəzərə alınmışdır. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin yalnız abstrakt nəzəri çərçivədə deyil, eyni zamanda müxtəlif təhsil sistemlərinə uyğunlaşdırıla bilən ümumiləşdirilmiş pedaqoji prinsiplər kimi təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əsaslandırılması çərçivəsində xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanması məsələsi yalnız pedaqoji texnologiyalar və metodik yanaşmalar kontekstində deyil, eyni zamanda təhsilin fəlsəfi və sosial funksiyaları prizmasından da şərh edilmişdir. Bu baxımdan, təhsil sistemi uşağın yalnız bilik əldə edən subyekt kimi deyil, sosial münasibətlər sistemində forma-

laşan, emosional və mədəni identiklik qazanan şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə yönəlmiş çoxşaxəli bir mühit kimi nəzərdən keçirilmişdir. Erkən diaqnostika bu mühitdə uşağın fərdi inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edərək, təlim prosesinin strukturlaşdırılmasında və fərdiləşdirilməsində nəzəri dayaq rolunu oynayır.

Tədqiqatda xüsusi diqqət yetirilən məqamlardan biri erkən aşkarlama anlayışının pedaqoji determinasiya ilə əlaqələndirilməsi olmuşdur. Bu yanaşmaya görə, uşağın inkişafında müşahidə olunan çətinliklər yalnız fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin nəticəsi kimi deyil, eyni zamanda təlim mühitinin təşkilindən, didaktik materialların strukturundan və sosial qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən asılı olan sistemli amillər kimi dəyərləndirilmişdir. Bu çərçivədə erkən müdaxilə mexanizmləri pedaqoji sistemin özünü tənzimləmə aləti kimi nəzəri səviyyədə əsaslandırılmış və təhsil mühitinin adaptiv xarakter daşmasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Nəzəri analiz zamanı öyrənmə çətinliklərinin inkişaf dinamikası mərhələli proses kimi təqdim edilmiş, ilkin risk göstəricilərinin formalaşmasından başlayaraq, bu göstəricilərin akademik və sosial davranış modellərinə necə transformasiya olunduğu konseptual xətt üzrə izah edilmişdir. Bu kontekstdə idrak proseslərinin təşkili, informasiya emalı mexanizmləri və diqqətin tənzimlənməsi kimi əsas psixopedaqoji kateqoriyalar erkən aşkarlama prosesinin nəzəri dayaqları kimi şərh edilmişdir. Xüsusilə vurğulanmışdır ki, öyrənmə çətinliyinin ilkin əlamətləri çox zaman bilavasitə akademik uğursuzluq formasında deyil, uşağın təlim situasiyasına münasibətində, tapşırıqları yerinə yetirmə strategiyalarında və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə müşahidə olunan dəyişikliklər vasitəsilə özünü göstərir.

Tədqiqat çərçivəsində erkən müdaxilə anlayışı yalnız kompensator yanaşma kimi deyil, inkişafyönümlü və preventiv pedaqoji strategiya kimi nəzəri əsaslandırılmışdır. Bu baxımdan, fərdi təlim planlarının və inklüziv yanaşmaların məqsədi mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda uşağın potensial imkanlarının genişləndirilməsi, güclü tərəflərinin sistemli şəkildə dəstəklənməsi və öyrənmə fəaliyyətinə münasibətinin müsbət istiqamətdə formalaşdırılması kimi uzunmüddətli inkişaf hədəflərini əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri modelində müəllim, valideyn və təhsil institutu arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən struktur element kimi təqdim edilmişdir. Bu modelə, əsasən, erkən aşkarlama prosesi yalnız fərdi pedaqoji müşahidənin nəticəsi deyil, müxtəlif sosial aktorların məlumat mübadiləsi və koordinasiya fəaliyyəti nəticəsində formalaşan çoxsəviyyəli qərarvermə mexanizmi kimi izah olunur. Bu yanaşma çərçivəsində ailə mühitinin, məktəb mədəniyyətinin və təhsil siyasətinin erkən müdaxilə strategiyalarının effektivliyinə nəzəri təsiri geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Nəzəri təhlilin digər mühüm istiqaməti xüsusi öyrənmə çətinliklərinin sosial inklüzivlik kontekstində dəyərləndirilməsi olmuşdur. Bu baxımdan, erkən aşkarlama mexanizmləri təhsil sistemində bərabər imkanların təmin olunmasına yönəlmiş struktur vasitə kimi təqdim edilmiş və uşağın təhsil mühitində marjinallaşma riskinin azaldılmasında oynadığı rol elmi əsaslarla izah edilmişdir. Tədqiqatda vurğulanmışdır ki, erkən mərhələdə tətbiq olunan dəstək mexanizmləri yalnız fərdi akademik nəticələrə deyil, həm də sinif daxilində sosial münasibətlərin formalaşmasına, kollektiv fəaliyyətə qoşulma səviyyəsinə və uşağın özünü təhsil icmasının tamhüquqlu üzvü kimi qəbul etməsinə təsir göstərir.

Tədqiqatın konseptual nəticələri göstərir ki, xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanması yalnız metodiki və təşkilati məsələ deyil, eyni zamanda təhsilin sosial missiyası ilə bilavasitə əlaqəli olan strateji pedaqoji yanaşmadır. Bu baxımdan, erkən müdaxilə mexanizmləri uşağın akademik inkişafı ilə yanaşı, onun sosial rollarının formalaşmasına, özünütəsdiq prosesinə və gələcək təhsil perspektivlərinə təsir edən fundamental faktor kimi nəzəri əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, aparılan nəzəri təhlil xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasının pedaqoji sistemin bütün struktur səviyyələrinə nüfuz edən çoxölçülü proses olduğunu ortaya qoyur və bu prosesin inkişaf psixologiyası, inklüziv təhsil fəlsəfəsi və müasir didaktik modellərlə qarşılıqlı əlaqəsini elmi əsaslarla şərh edərək, əldə olunan nəticələrin geniş təhsil mühitində konseptual və praktik tətbiq potensialını əsaslandırır.

Dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma

Xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasının və bu prosesə uyğun pedaqoji müdaxilə mexanizmlərinin tətbiqinin elmi əsaslandırılması müasir psixologiya və pedaqogika sahəsində aparılan çoxsaylı empirik tədqiqatların nəticələrinə söykənir və bu tədqiqatlar erkən dəstək strategiyalarının uşağın idrak inkişafı, sosial uyğunlaşma səviyyəsi və emosional rifahı üzərində sistemli və uzunmüddətli təsir göstərdiyini ardıcıl şəkildə təsdiqləyir. Elmi mənbələrdə vurğulanır ki, erkən yaş dövrü sinir sisteminin plastiklik səviyyəsinin yüksək olması ilə xarakterizə olunduğuna görə, bu mərhələdə həyata keçirilən məqsədyönlü pedaqoji və psixoloji müdaxilələr uşağın inkişaf trayektoriyasını daha effektiv şəkildə müsbət istiqamətə yönəldə bilər.

Bu kontekstdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, erkən mərhələdə tətbiq olunan fərdi təlim proqramları yalnız akademik bacarıqların formalaşmasına deyil, eyni zamanda uşağın özünəinam səviyyəsinin yüksəldilməsinə və öyrənmə prosesinə qarşı müsbət emosional münasibətin formalaşmasına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Xüsusilə Con Smit və Cen Strik tərəfindən təqdim olunan empirik nəticələr

fərdi və qrup əsaslı dəstək strategiyalarının sosial qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının inkişafına və uşaqların yaşlıları ilə ünsiyyət prosesində daha aktiv və təşəbbüskar mövqe tutmasına şərait yaratdığını göstərir.

Motivasiya və emosional faktorların rolu məsələsində Seligmanın “öyrənilmiş çarəsizlik” konsepsiyası erkən müdaxilənin elmi əsaslandırılmasında mühüm nəzəri çərçivə kimi çıxış edir. Bu yanaşmaya görə, təkrarlanan akademik uğursuzluqlar uşağın öz qabiliyyətlərinə olan inamını zəiflədir və öyrənmə prosesinə qarşı passiv münasibət formalaşdırır, halbuki erkən mərhələdə əldə edilən müsbət öyrənmə təcrübələri və uğur hissi uşağın daxili motivasiya mexanizmlərini gücləndirir və onun təhsil mühitinə adaptasiyasını asanlaşdırır. Bu baxımdan, erkən dəstək mexanizmləri yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də uşağın emosional dayanıqlığının formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir [Tvete, I., Foster, S., 2025].

Elmi ədəbiyyatda həmçinin ailə və məktəb əməkdaşlığının erkən diaqnostika və müdaxilə prosesinin effektivliyini artıran əsas struktur komponentlərindən biri olduğu vurğulanır [Məmmədova, A., 2025]. Ailə mühitində göstərilən pedaqoji dəstək, ev şəraitində həyata keçirilən stimullaşdırıcı fəaliyyətlər və məktəb mühitində tətbiq olunan adaptiv təlim strategiyaları arasında qurulan qarşılıqlı əlaqə uşağın inkişaf göstəricilərinin davamlı və stabil xarakter almasına şərait yaradır. Bu sinerji erkən mərhələdə müəyyən edilən risk faktorlarının kompensasiyasını sürətləndirir və uşağın təhsil mühitində özünü təhlükəsiz və qəbul olunmuş hiss etməsinə zəmin yaradır.

Bundan əlavə, inklüziv təhsil mühitlərinin strukturlaşdırılması ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesinin çevik və adaptiv şəkildə təşkil olunması xüsusi öyrənmə çətinliyi yaşayan uşaqların tədris materiallarını qavrama səviyyəsini yüksəldir və onların öyrənmə fəaliyyətində fəal iştirakını təmin edir [Snowling, M., 2013]. *Öyrənmə üçün Universal Dizayn (Universal Design for Learning – UDL)* kimi modellər çərçivəsində tətbiq olunan metodik yanaşmalar təlim materiallarının müxtəlif qavrama üslublarına uyğun təqdim edilməsini və qiymətləndirmə mexanizmlərinin alternativ formalarının tətbiqini mümkün edir ki, bu da akademik uğurun subyektiv və obyektiv göstəriciləri arasında balansın qorunmasına xidmət edir.

Beləliklə, dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma göstərir ki, erkən mərhələdə həyata keçirilən diaqnostika və pedaqoji müdaxilə mexanizmləri yalnız qısamüddətli akademik nəticələrin yaxşılaşdırılmasına deyil, eyni zamanda uşağın sosial uyğunlaşma səviyyəsinin yüksəldilməsinə, emosional rifahının möhkəmləndirilməsinə və uzunmüddətli təhsil trayektoriyasının davamlı şəkildə formalaşdırılmasına yönəlmiş kompleks və strateji təsir gücünə malikdir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan nəzəri araşdırmalar, pedaqoji müşahidələr və müqayisəli təhlillər göstərir ki, xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən mərhələdə aşkarlanması və bu mərhələyə uyğun müdaxilə strategiyalarının tətbiqi uşaqların həm akademik inkişafına, həm də sosial-emosional formalaşmasına dərin və çoxşaxəli təsir göstərir. Erkən yaş dövründə göstərilən məqsədyönlü dəstək uşağın idrak bacarıqlarını gücləndirməklə yanaşı, onun öyrənmə prosesinə münasibətini daha müsbət istiqamətdə formalaşdırır və təlimə qarşı inam hissini artırır. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə uşağın məktəb həyatına uyğunlaşmasını asanlaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Müşahidələr göstərir ki, fərdi yanaşma prinsipi əsasında qurulan təlim mühitlərində xüsusi öyrənmə çətinliyi yaşayan uşaqların oxu, yazı və riyazi bacarıqlar üzrə inkişafı daha ardıcıl və sabit xarakter daşıyır. Bu inkişaf tək-cə akademik nəticələrlə məhdudlaşmır; eyni zamanda uşağın özünüqiymətləndirməsi yüksəlir, dərs prosesində iştirak etmək istəyində artım müşahidə olunur. Nəticədə, uşaqlar özlərini tədris mühitinin fəal üzvü kimi hiss edir və bu da onların davranış modellərinə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat prosesində müəllim və valideyn əməkdaşlığının erkən müdaxilənin uğurunda xüsusi rol oynadığı bir daha təsdiqlənmişdir. Məktəb və ev mühitində istifadə olunan strategiyaların uyğunlaşdırılması uşağın qazandığı bacarıqların gündəlik həyat vəziyyətlərinə daha rahat tətbiq olunmasına şərait yaradır. Bu yanaşma uşağın sosial münasibətlərdə daha inamlı davranmasına, özünü ifadə etmə bacarığının güclənməsinə və qarşılaşdığı çətinliklərə daha sakit və konstruktiv reaksiya verməsinə kömək edir. Xüsusilə emosional tənzimlənməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin təlim prosesinə daxil edilməsi uşağın streslə mübarizə qabiliyyətini artırır və uğursuzluq təcrübələrinin onun motivasiyasına mənfi təsirini zəiflədir.

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, erkən diaqnostika və dəstək proqramlarına cəlb olunan uşaqların təhsil göstəriciləri zaman keçdikcə daha sabit inkişaf edir. Əks halda, vaxtında dəstək almayan uşaqlarda bilik boşluqları dərinləşə bilər və təlimdən uzaqlaşma riski artır. Xüsusilə ibtidai sinif mərhələsində bu fərq daha qabarıq şəkildə görünür və sonrakı təhsil pillələrində uşağın öyrənməyə münasibətinə, hətta gələcək peşə istiqamətinə təsir göstərir.

İnklüziv təlim mühitlərinin formalaşdırılması da tədqiqatın əsas nəticələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Belə mühitlərdə uşaqlar öz fərqliliklərini problem kimi deyil, fərdi xüsusiyyət kimi qəbul etməyə başlayır, yaşidləri ilə münasibətlərdə daha rahat və açıq davranırlar. Bu isə onların sosial inteqrasiyasını gücləndirir, özünəinam səviyyəsini artırır və məktəb mühitində psixoloji təhlükəsizlik

hissini möhkəmləndirir.

Beləliklə, aparılan araşdırma göstərir ki, erkən aşkarlama və məqsədyönlü müdaxilə xüsusi öyrənmə çətinliklərinin yaratdığı risklərin azaldılmasında əsas rol oynayır. Müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılması, valideynlərin maarifləndirilməsi və fərdi yanaşmanın sistemli şəkildə tətbiqi uşağın həm akademik, həm də sosial inkişafına uzunmüddətli müsbət təsir göstərir. Nəticə olaraq, xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən aşkarlanması müasir pedaqoji fəaliyyətin vacib istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Məqalənin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində inklüziv yanaşmanın geniş yayılması və hər bir uşağın fərdi imkanlarının nəzərə alınmasına yönələn yanaşmalar xüsusi öyrənmə çətinliklərinin erkən aşkarlanması məsələsini daha da aktual edir. Erkən müdaxilə yalnız akademik geriləmənin qarşısını almaqla məhdudlaşmır, həm də uşağın sosiallaşması və psixoloji rifahının qorunması baxımından vacib pedaqoji məsələ kimi çıxış edir.

Məqalənin elmi yeniliyi erkən aşkarlama prosesinə kompleks yanaşmanın təqdim olunması ilə bağlıdır. Burada diaqnostik müşahidə, müəllim – valideyn əməkdaşlığı və fərdi təlim planlarının qarşılıqlı əlaqəsi vahid sistem kimi qiymətləndirilmiş, erkən müdaxilənin akademik nəticələrlə yanaşı sosial-emosional inkişaf göstəricilərinə təsiri də bütöv şəkildə təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların vaxtında müəyyənləşdirilməsi müəllimə təlim prosesini fərdiləşdirmək, uyğun metod və vasitələr seçmək imkanı yaradır. Bu, yalnız uşağın akademik nailiyyətlərini artırmır, eyni zamanda onun sosial bacarıqlarının inkişafını və təhsil mühitinə müsbət inteqrasiyasını təmin edir. Erkən mərhələdə göstərilən düzgün pedaqoji dəstək gələcəkdə xüsusi təhsil ehtiyaclarının dərinləşməsinin qarşısını ala bilər və uşağın potensial imkanlarının daha effektiv şəkildə reallaşmasına şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Məmmədova, A. (2025). The role of school–parent collaboration in supporting children with learning difficulties in primary education. *Academic Journal of History and Idea, Special Issue: Education, Environment, and Sustainable Development – Multidimensional Approaches and Scientific Research*, 12, 145–155. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5377265>
2. Barone, C., Crişan, R. (2024). Uncovering gaps in awareness and identification of specific learning disabilities: Insights from primary education professionals. *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*, 17(06). <https://doi.org/10.48047/intjecse/v17i6.8>
3. Bruner, J.S. (1966). *Toward a theory of instruction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Catts, H.W., Fey, M.E., Zhang, X., Tomblin, J.B. (2013). Early identification of reading disabilities within a Response-to-Intervention framework. *Journal of Learning Disabilities*, 46(2), 148 – 159.
6. Kgatse, K.M., Khanare, F., Adewuyi, H.O. (2024). Primary school learners with characteristics of dyslexia: Auto-ethnographic approach to the effectiveness of screening, identification, assessment, and support policy in South Africa. *Frontiers in Education*, 9, 1387322. <https://doi.org/10.3389/educ.2024.1387322>
7. Snowling, M.J. (2013). Early identification and interventions for dyslexia. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(12), 1209 – 1215.
8. Tsvete, I., & Foster, S. (2025). Early identification and enhanced assessment of learning disabilities: A systematic review. *Educational Research Review*.
9. Wagner, R.K., & Lonigan, C.J. (2022). Early identification of children with dyslexia: Variables differentially predict poor reading versus unexpected poor reading. *Reading Research Quarterly*, 58(2), 188–202. <https://doi.org/10.1002/rrq.480>

PROBLEMS OF TRANSLATING CULTURE-LOADED TERMS IN CONFUCIAN PHILOSOPHY FROM CHINESE INTO AZERBAIJANI: AN ANALYSIS BASED ON CONFUCIUS' THE ANALECTS

Agshin Aliyev

Beijing Foreign Studies University
School of Asian Studies, Department of Azerbaijani Language,
Ph.D. in Chinese philology
E-mail: agshinaliyev@bfsu.edu.cn

Abstract. The article analyzes the translation methods and strategies employed in rendering culture-loaded lexical items related to Confucian philosophy into the Azerbaijani language. The application of translation methods and their practical outcomes are presented through concrete examples. The article also provides an extensive explanation of key concepts such as Confucian philosophy and culture-loaded words. At present, only a limited number of works related to Confucian philosophy have been translated, and there has been almost no systematic research in this field. During the process of translating Confucius's most renowned work, *The Analects* (compiled by his disciples), from the original Chinese into Azerbaijani, nearly one hundred culture-loaded lexical items were rendered into the Azerbaijani language. The article places significant emphasis on translation methods and draws on the research of well-known translation theorists. In addition, it explains the translation process of a number of culture-loaded terms that constitute the core ideas of Confucian philosophy, and highlights the importance of accurately translating such terms within the context of intercultural dialogue.

Keywords: Confucianism, culture-loaded word, translation method, translation strategy, Azerbaijani language, *The Analects*.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.2034

To cite this article: Aliyev A. (2026). Problems of translating culture-loaded terms in Konfucian philosophy from Chinese into Azerbaijani: an analysis based on Confucius' the Analects. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 254, Issue I, pp. 103-117.

Article history: received – 03.02.2026; accepted – 06.03.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

**KONFUTSİÇİLİK FƏLSƏFƏSİNƏ AİD MƏDƏNİ YÜKLÜ
SÖZLƏRİN ÇİN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ: KONFUTSİNİN “SÖHBƏTLƏR
VƏ MÜHAKİMƏLƏR” KİTABI ƏSASINDA TƏHLİL**

Aqşin Əliyev

Pekin Xarici Dillər Universiteti,
Çin filologiyası üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: agshinaliyev@bfsu.edu.cn

Annotasiya. Məqalədə konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı seçilmiş tərcümə metod və strategiyaları təhlil olunur. Tərcümə metodlarının tətbiqi və real nəticələr konkret nümunələr əsasında təqdim edilir. Məqalədə həmçinin konfutsiçilik fəlsəfəsi, mədəni yüklü söz kimi anlayışların geniş izahı verilir. Hazırda konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid məhdud sayda mətnlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, bu sahədə demək olar ki, heç bir sistemli araşdırma aparılmamışdır. Konfutsinin ən tanınmış kitabı olan “Söhbətlər və mühakimələr”in (Kitab Konfutsinin tələbələri tərəfindən tərtib edilmişdir.) orijinal Çin dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesi zamanı yüzə yaxın mədəni yüklü sözün Azərbaycan dilinə tərcüməsi həyata keçirilmişdir. Məqalədə tərcümə metodlarına geniş yer ayrılmış, tanınmış tərcümə nəzəriyyəçilərinin tədqiqatlarına istinad edilmişdir. Bununla yanaşı konfutsiçilik təliminin mərkəzi ideyalarını təşkil edən bir çox mədəni yüklü sözün tərcüməsi və tərcümə prosesi izah olunmuş, eləcə də mədəniyyətəarası dialoq kontekstində mədəni yüklü sözlərin düzgün tərcüməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Konfutsiçilik, mədəni yüklü söz, tərcümə metodu, tərcümə strategiyası, Azərbaycan dili, Çin dili, “Söhbətlər və mühakimələr”.

DOI: 10.30546/2709-2488.01.2026.2034

Məqaləyə istinad: Əliyev A. (2026). Konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlərin Çin dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri: Konfutsinin “Söhbətlər və mühakimələr” kitabı əsasında təhlil. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 1 (254), səh. 103-117.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.02.2026; qəbul edilib – 06.03.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlərin müxtəlif dillərə tərcüməsi daim həm filosofların, həm də tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk növbədə konfutsiçilik fəlsəfəsi anlayışına aydınlıq gətirək. Konfutsiçilik fəlsəfəsi və təliminin yaradıcısı qədim Çin mütəfəkkiri və filosofu Konfutsi olmuşdur. Bu təlimin çincə adı “rucia (儒家)” və ya “rusüe (儒学)” fəlsəfəsi adlanır. “Rucia” daha çox “konfutsiçilik məktəbi” və “konfutsiçi filosof” anlamına gəlir. Konfutsinin irəli sürdüyü əxlaqi prinsiplər əsasında formalaşan bu təlim minilliklər boyunca Çin xalqının milli mentalitetinin əsasını təşkil etmiş, eyni zamanda Çin və ona qonşu ölkələrdə siyasi idarəetmə və ideoloji sistemlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Konfutsiçilik fəlsəfəsi yalnız Konfutsinin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış bir çox filosoflar, xüsusilə onun şagirdləri, Konfutsinin irəli sürdüyü dünyəvi dəyərləri ümumiləşdirərək inkişaf etdirmiş və nəticədə, qlobal təsir gücünə malik kompleks fəlsəfi-ideoloji və elmi sistem formalaşdırmışlar. Konfutsiçilik təlimi insanın gündəlik həyatını, təhsilini, əmək fəaliyyətini, ailədaxili münasibətlərini, habelə cəmiyyətlər və sivilizasiyalararası əlaqələri tənzimləməyə yönəlmiş mənəvi-əxlaqi prinsiplər sistemi təqdim edir. Məhz bu xüsusiyyətlər sözügedən təlimi dünya alimlərinin diqqət mərkəzinə gətirmiş, onun klassik mətnlərinin bir çox dillərə tərcümə olunmasına zəmin yaratmışdır. Bəs konfutsiçilik fəlsəfəsinə hansı kitablar təmsil edir? Bu kitabları nə birləşdirir? Bu suallara aydınlıq gətirməyə çalışaq. Araşdırmamızın predmetini təşkil edən mədəni yüklü leksik vahidlər məhz bu klassik mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Bu vahidlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər və onların aradan qaldırılması yolları isə məqalənin əsas tədqiqat istiqamətini və məzmun nüvəsini təşkil edir.

Konfutsiçilik fəlsəfəsinin əks olunduğu klassik əsərlərin qruplaşdırılması tarixən durmadan dəyişmişdir. Müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli silsilə halında qruplaşdırılmışdır. Bunların arasında iki adda silsilə elmi ictimaiyyət tərəfindən daha ciddi qəbul olunur. Bunlardan birincisi, “Dörd kitab, beş klassik” silsiləsidir. “Beş klassik”, yəni “Nəğmələr kitabı”, “Sənədlər kitabı”, “Mərəsimlər kitabı”, “Dəyişikliklər kitabı” Han imperatoru Vunun dövründə müəyyənləşdirilmişdir, “Dörd kitab”, yəni “Söhbətlər və mühakimələr” (“Lunyü”), “Mıncı”, “Böyük təlim” və “Orta yol” Cənub Sonq¹ sülaləsi dövründə yaşamış mütəfəkkir və filosof Gu Si² tərəfindən qruplaşdırılmışdır. İkinci silsilə “On üç klassik əsər” kimi

¹Çində 1127-1279-cu illərdə mövcud olmuş dövlət.

²Gu Si 1130-1200-cü illərdə yaşamış Çin mütəfəkkiri, filosofu, siyasətçisi və pedaqoqudur. Konfutsiçilik təliminin dörd böyük alimindən biridir. (Digərləri Konfutsi, Mıncı və

tanınır və onun formalaşma prosesi olduqca maraqlı bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adıçəkilən “Beş klassik” silsiləsi ilkin mərhələdə əslində “Altı klassik” kimi mövcud olmuşdur. Lakin Han imperatoru Vunun hakimiyyəti dövründə bu mətnlərdən birinin itməsi (“Klassik musiqi”) nəticəsində silsilə beş əsərlə məhdudlaşmış və sonrakı dövrlərdə “Beş klassik” adı ilə tanınmağa başlamışdır. Sonrakı mərhələlərdə bu klassiklərin sayı artmış Sonq sülaləsi dövründə on üçə çatmışdır. Beləliklə, konfutsçilik təliminin “On üç klassik əsər”inə daxil olan kitablar bunlardır: “Dəyişikliklər kitabı”, “Sənədlər kitabı”, “Nəğmələr kitabı”, “Gou epoxasının mərasimləri”, “Etiket və mərasimlər”, “Mərasimlər kitabı”, “Yaz-Payız dövrünün Cuo salnaməsi”, “Yaz-Payız dövrünün Qonqyanq salnaməsi”, “Yaz-Payız dövrünün Qu Lianq salnaməsi”, “Övlədlə ehtiramı”, “Söhbətlər və mühakimələr”, “Mıncı” və “Arya”. Bu kitabların hamısının mərkəzində Konfutsi şəxsiyyəti və fəlsəfəsi durur. Amma bu kitabların heç də hamısını Konfutsi yazıb tərtib etməmişdir, hətta bəzilərinin varlığından belə xəbərsiz olmuşdur. Çin Renmin Universitetinin professoru Han Sinq qeyd edir ki, Konfutsi “Nəğmələr kitabı” və “Sənədlər kitabı”nı tərtib etmiş, “Etiket və mərasimlər”, “Klassik musiqi” kitablarını redaktə etmiş, “Dəyişikliklər kitabı”nı nizama salmış və “Yaz və Payız” kitabını qələmə almışdır. Yerdə qalan digər əsərlər ya Konfutsinin tələbələri tərəfindən tərtib olunmuş, ya da onun ideyaları əsasında qələmə alınmışdır. Bu mətnlərin ideya mərkəzində Konfutsi və onun fəlsəfi baxışları dayandığından, onların xarici dillərə tərcüməsi və hətta oxunuşu zamanı mədəni yüklü sözlərə dərinləndirən bələd olmaq zəruridir. Belə ki, həmin ideyalar qədim dünyanın müasir düşüncə kontekstində ifadəsini tapır. Bu fikirlərin dəqiq, adekvat və kontekstə uyğun şəkildə çatdırılması isə tərcüməçinin peşəkarlığından asılıdır.

Mədəni yüklü sözlər (culture-loaded words) müəyyən bir xalqın milli mədəniyyətinin dərin qatlarını əks etdirən və onun özünəməxsus dünyagörüşünü, dəyərlər sistemini və mentalitetini ifadə edən leksik vahidlərdir. Bu tip sözlər, adətən, yalnız həmin mədəniyyət çərçivəsində tam şəkildə anlaşıla bilər və başqa dillərə ötürülərkən xüsusi interpretasiya tələb edir. Bu baxımdan, mədəni yüklü sözlər bir xalqın milli-mədəni kimliyinin dil üzərindəki təzahürü və bir növ aynası kimi çıxış edir. Biz bu tipli sözlərə nə üçün termin yox mədəni yüklü söz deyirik? Termin daha böyük məvhum olub dəqiq, standartlaşdırılmış və sabit anlayışları ifadə edir. Texniki elmlərə aid terminologiyanın tərcüməsi zamanı hədəf dildə ekvivalentini tapmaq nisbətən asandır. Amma, qeyd etdiyimiz kimi, mədəni yüklü sözlər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri və mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Belə bir müqayisə aparmaq mümkündür: dilçilik sahəsinə aid “morfologiya”, “sintaksis”, “semantika”, eləcə də fizika sahəsinə aid “maqnit sahəsi”,

Vanq Şourendir.)

“atom”, “elektron” kimi terminlər tərcümə edilərkən xarici dillərdə onların dəqiq və sabit qarşılıqlarını asanlıqla tapmaq mümkündür. Bu terminlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hansı dildə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, onlar müxtəlif dil və mədəniyyət nümayəndələrinin şüurunda eyni və ya çox yaxın elmi anlayışı canlandırır. Bu isə terminlərin universal və standartlaşdırılmış xarakter daşdığını göstərir. Lakin Azərbaycan dilində “kəlağayı”, “xonça”, “aşıq”, “kirvə”, “elçilik”, “nişan” kimi çoxsaylı mədəni yüklü vahidləri xarici dillərə nə qədər dəqiq tərcümə etsək və geniş izahlarla müşayiət etsək belə, bu sözlərin doğma dil daşıyıcısının şüurunda yaratdığı assosiativ və emosional məzmunu tam şəkildə başqa mədəniyyət nümayəndəsinə ötürmək mümkün olmur. Bunun əsas səbəbi həmin anlayışların konkret bir mədəni mühitdə formalaşması və yalnız o mədəni mühitdə tam mənada qəbul olunmasıdır. Eyni hal əks istiqamətdə, yəni yad mədəniyyətlərə məxsus anlayışların Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı da müşahidə olunur. Bununla belə, mədəni yüklü sözləri ümumi terminologiyanın alt qatı kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Lakin bu yanaşma onların terminlərlə eyniləşdirilməsi demək deyildir. Digər tərəfdən mədəniyyətsünaslıq sahəsində işlədilən terminlərlə mədəni yüklü sözləri də qarışdırmaq düzgün olmaz. Mədəniyyətsünaslığa aid terminlər, digər elmi terminlər kimi, müəyyən dərəcədə universal xarakter daşıyır və müxtəlif dillərdə əsasən eyni anlayışı ifadə edir. Mədəni yüklü sözlər isə konkret bir xalqın dünyagörüşünün, dəyərlər sisteminin və mədəni təcrübəsinin metaforik və semantik, bəzən isə semiotik ifadəsi kimi çıxış edir.

Mədəni yüklü sözlərin tərcüməsiylə bağlı tədqiqat apararkən mütləq şəkildə əldə mənbə və hədəf dilin paralel dil korpusu olmalıdır, yəni Çin dilindən Azərbaycan dilinə konfutsiçilik fəlsəfəsindən tərcümə edilmiş bir əsərin olması mədəni yükün ötürülmə prosesini və mümkün nəticələrini təhlil etməyə imkan yaradır. Paralel korpus mədəni yüklü sözlərin tərcüməsinin tədqiqində yalnız faydalı vasitə deyil, həm də elmi baxımdan mühüm metodoloji baza kimi çıxış edir. Paralel korpus — mənbə dildə yazılmış mətnlərlə onların bir və ya bir neçə hədəf dilə edilmiş tərcümələrindən ibarət mətnlər toplusudur. Belə korpuslar tədqiqatçıya konkret söz və ifadələrin real tərcümə prosesində necə qarşılıandığını və hansı üsullarla ötürüldüyünü aydın şəkildə müşahidə etmək imkanı verir.

Tədqiqat prosesində əsas mənbə kimi müəllif tərəfindən tərcümə olunmuş “Söhbətlər və mühakimələr”³ əsərinə istinad edilmişdir. “Söhbətlər və mühakimələr” (Çincə “Lunyü”) əsəri 20 fəsildən ibarət olub, təxminən 12 min heroqlifi əhatə edir. Bu mətn dialoq və mülahizələr əsasında formalaşdırılmış,

³Konfutsinin “Söhbətlər və mühakimələr” əsəri, ilk dəfə olaraq Çin dilindən Azərbaycan dilinə Aqşın Əliyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Kitab 2026-cı ildə Çinin “Xarici dillər nəşriyyatı”nda çapdan çıxacaqdır.

əsasən, Konfutsinin səsləndirdiyi fikirləri, onun həyat təcrübəsində qarşılaşdığı hadisələri və müxtəlif situasiyalara münasibətini əks etdirmişdir. Bununla yanaşı, onun şagirdlərinin baxışları, davranışları və müzakirələri də əsərdə öz əksini tapmışdır.

Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq əsərin məzmunu olduqca çoxşaxəlidir və fəlsəfə, siyasət, iqtisadiyyat, təhsil, ədəbiyyat və incəsənət kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu baxımdan, sözügedən mətn yalnız etik-fəlsəfi fikirlərin toplusu deyil, eyni zamanda dövrün sosial və intellektual mühitini əks etdirən mühüm mənbədir. Əsər Konfutsiçilik təliminin əsas ideya və prinsiplərini sistemli şəkildə təqdim etdiyinə görə, konfutsiçi alimlər tərəfindən ən çox müraciət olunan kitabdır. Sözügedən əsər təkcə Çin xalqının deyil, həm də qonşu xalqların milli mentalitetinə, həyat tərzinə, təhsil sisteminə və siyasi idarəetmə ənənələrinə dərin təsir göstərmişdir. Kitabda yer alan mədəni yüklü söz və anlayışlar isə Çin dünyagörüşünün formalaşmasında minilliklər boyu mühüm rol oynamış və bu günədək öz orijinallığını qoruyub saxlamışdır. Tam məsuliyyətlə demək mümkündür ki, bu sözlər min illər böyü Çin xalqının milli şüuruna nüfuz etmiş, onların milli mentalitetlərinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Çini və Çin xalqının milli düşüncə tərzini daha dərinləndirən anlamaq üçün “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində yer alan mədəni yüklü sözlərin qavranılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Problemin qoyuluşu

Konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid klassik əsərlər içərisində təkcə “Söhbətlər və mühakimələr” (“Lunyü”) əsəri dünyanın 40-dan çox dilinə tərcümə olunmuşdur və bu tərcümələr arasında ingilis dili üzrə versiyalar sayca üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Konfutsi fəlsəfəsini əks etdirən digər klassik mətnlərin də ən geniş yayılmış tərcümələri məhz ingilis dilindədir. Buna görə də, mədəni yüklü anlayışların ingilis dilinə tərcüməsi zamanı tərcüməçilər çox vaxt mövcud ingiliscə variantları müqayisə etməyə əsaslanan, yəni eyni dil daxilində müqayisəli metoddan istifadə edirlər. Bu metodun özünəməxsus üstünlükləri və çətinlikləri vardır. Üstünlükləri ondan ibarətdir ki, tərcüməçi üçün hazır konseptual baza vardır. Məhz bu baza vasitəsilə tərcüməçi mədəni yüklü sözlərin daha dərin qatlarını anlamaq və tətbiq edə bilər. Çətinliklər barədə onu qeyd edə bilərik ki, tərcüməçi əvvəlki tərcümələrin təsiri altında qala bilər. “Arxayınlıq” hissi tərcüməçinin həmin fəlsəfi terminlə bağlı aparılmış araşdırmalardan yan keçməsinə səbəb ola, tərcümə elmində standartlaşmaya gətirib çıxara bilər. Hətta hədəf dildə daha dəqiq və anlaşıqlı tərcümə olduğu halda tərcüməçi ənənədən uzaqlaşmaqdan çəkinir. Konfutsiçilik terminologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı isə vəziyyət belə deyil. Hazırda Azərbaycan dilində konfutsiçilik fəlsəfəsiylə bağlı əldə edilə biləcəyimiz materiallar üçüncü dillərdən tərcümə olunmuş bir

neçə versiya və azsaylı məqalələrlə məhdudlaşır. Bu tərcümə və məqalələrdə əks olunmuş mədəni yüklü sözlərin heç biri mənbə dildən, yəni qədim Çin dilindən tərcümə edilməmişdir. Bu da onların elmiliyini şübhə altına alır və tərcüməçinin öz potensialını ortaya qoymaq imkanından məhrum edir. Ümumiyyətlə, üçüncü dil vasitəsilə tərcümə edilmiş əsərlərlə işləyərkən qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, tərcüməçi birbaşa orijinal mətnə əsaslanmadığı üçün tərcümə nəzəriyyəsinə söykənən metodları tam və sərbəst şəkildə tətbiq etmək imkanından qismən və ya tam məhrum olur. Nəzərinizə təqdim etdiyimiz bu məqalədə biz “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində Konfutsi fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlərin Çin dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcüməsi zamanı tətbiq etdiyimiz metodları və əldə etdiyimiz nəticələri təhlil edirik.

Metodologiya

Məqalənin yazılmasında “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin Çin dilindən tərcüməsindən əldə olunmuş təcrübədən doğan biliklər mühüm roy oynayır. Bundan başqa aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Hədəf dillərdə müqayisəli mətn təhlili — Bu metod çərçivəsində Çin dilindəki mədəni yüklü leksik vahidlər ingilis, rus və türk dillərindəki uyğun qarşılıqları ilə müqayisə edilmişdir. Bu prosədə həmin dillərə tərcümə edən tərcüməçilərin tətbiq etdikləri strategiya və metodlar sistemli şəkildə araşdırılmışdır. “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin xarici dil versiyasının seçimi zamanı onun məhz Çin dilindən birbaşa tərcümə olunması əsas prinsip kimi qəbul edilmişdir.

Nəzəri təhlil — Tərcüməşünaslıqda tərcümə metodlarına dair nəzəri yanaşmalar və onların mədəni yüklü sözlərin tərcüməsi zamanı praktik tətbiqi sistemli şəkildə araşdırılmış, bu yanaşmaların tərcümə prosesində qərarverməyə təsiri təhlil edilmişdir.

Mətnlərarası təhlil — Çin dilində Konfutsi fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü sözlər bəzi hallarda bu konseptual çərçivədən kənar da işlədilir və onların bir qismi Konfutsidən əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Bu tip mətnlərin sistemli təhlili daha adekvat və dəqiq tərcümə strategiyalarının seçilməsi və tətbiqi üçün mühüm metodoloji əsas yaradır.

Əsas hissə \ Main part

Konfutsinin şagirdləri tərəfindən tərtib olunmuş “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin Yaz-Payız dövründə təşəkkül tapdığı qəbul edilir. Həmin dövrə aid yazılı Çin dili müasir Çin dilindən həm leksik-semantik, həm də qrammatik-struktur baxımdan kəskin şəkildə fərqlənir. Bu fərqlər əsərin mətnlərinin müasir Çin dilinə transliterasiyası və semantik rekonstruksiyasını zəruri edir. Bu baxımdan, əsərin qədim Çin dilində qələmə alınmış mətnlərinin müasir Çin dilində çox-

saylı təfsir və interpretasiya variantları formalaşmışdır. Sözügedən təfsirlər, əsasən, çinli dilçi və filosof alimlər tərəfindən həyata keçirilir və müxtəlif filoloji və hermenevtik yanaşmalara əsaslanır. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, bu təfsir və şərhlərin heç də hamısı elmi ictimaiyyət tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur, əksinə, onların bir qismi elmi mübahisələr doğurur.

“Söhbətlər və mühakimələr” kitabının xarici dillərə tərcüməsi prosesində bir qayda olaraq, elmi ictimaiyyət tərəfindən nüfuzlu hesab edilən mənbələrə istinad edilir və eyni zamanda tərcüməçinin qədim Çin dili üzrə filoloji hazırlığı əsas metodoloji dayaq kimi çıxış edir. Tədqiqat çərçivəsində əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi həyata keçirilərkən, Yanq Bocün tərəfindən hazırlanmış təfsirə əsaslanan və 2006-cı ildə “Zhonghua Book Company” (中华书局) nəşriyyatında çap olunmuş nəşr baza mənbə kimi seçilmişdir.

Mədəni yüklü sözləri tərcümə edərkən bir tərcümə metodundan istifadə etmək lazım olan effekti verə bilməz. Konfutsinin “Söhbətlər və mühakimələr” kitabını tərcümə edərkən, əsasən, aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Hərfi tərcümə metodu. Əgər mədəni yüklü sözdə təqdim olunan konsepsiyanın hədəf dildə eynisi varsa, o zaman hərfi tərcümə metodundan istifadə edilə bilər. Hərfi tərcümə zamanı müvafiq terminin həm mənası, həm də forması qorunub saxlanılır. “Söhbətlər” və mühakimələr” əsərində mədəni yüklü bəzi idiom və kəlamların tərcüməsində hərfi tərcümə metodundan istifadə edilmişdir. Mədəni yüklü sözlərin hərfi tərcüməsi bəzən iki xalqın oxşar mədəni dəyərlərinin ortaya çıxarılmasına yardımçı olur.

Hərfi tərcümə və şərh metodu. Bəzi hallarda hərfi tərcümə mədəni yüklü anlayışın semantik məzmununu tam ifadə etmək üçün kifayət etmir və əlavə izaha ehtiyac yaranır. Bu baxımdan, konfutsiçilik fəlsəfəsinə xas olan “五常” anlayışının tərcüməsi nümunəvi hal kimi diqqəti cəlb edir. Sözügedən ifadənin hərfi qarşılığı “beş daimi” kimi təqdim olunsa da, burada “beş” sayının konkret olaraq hansı “mənaevi dəyərlərə” istinad etdiyi Çin mədəni kontekstindən kənar oxucu üçün aydın olmaya bilər. Konfutsidən sonrakı dövrdə formalaşmış bu konsepsiya “insanpərvərlik, ədalət, mərasim qaydaları, müdriklik və etibarlılıq” kimi beş əsas əxlaqi prinsipi özündə ehtiva edir. Bu prinsiplərin semantik baxımdan ümumiləşdirərək “fəzilət” anlayışı çərçivəsində birləşdirmək mümkündür, buna görə də “五常” ifadəsinin “beş daimi fəzilət” kimi tərcümə edilməsi məqsəddə uyğun hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, terminin məzmununun daha aydın şəkildə çatdırılması üçün mötərizə daxilində əlavə şərhin verilməsi zəruri sayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “beş daimi fəzilət” anlayışı “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin yaranmasından daha sonrakı dövrdə formalaşmış və konfutsiçilik fəlsəfəsinin əsas etik kateqoriyalarından birinə çevrilmişdir. Bununla

belə, sözügedən ifadə istinad etdiyimiz nəşrin ön söz hissəsində işlədilmişdir.

Məna tərcüməsi. Bu elə bir tərcümə üsuludur ki, bu zaman tərcüməçi mənbə dildəki söz və ya ifadənin semantik və mədəni qatlarını dərinlən dərk edir, lakin mənbə dilin formal xüsusiyyətlərini qorumaqdan imtina edərək, hədəf dilin ifadə imkanlarına uyğun şəkildə məzmunu təbii və səlis formada ötürür. Başqa sözlə, məna tərcüməsində əsas prioritet forma deyil, məzmunun kommunikativ effektivliyidir. Bu yanaşma çərçivəsində mənbə dildə tək bir söz hədəf dildə söz birləşməsi və ya bütöv bir cümlə ilə ifadə oluna bilər.

Yucin Nidanın “dinamik ekvivalentlik” və “formal ekvivalentlik” prinsipləri məna tərcüməsinin nəzəri əsasını təşkil edir. Tərcüməşünaslıqda mühüm keyfiyyət meyarları kimi qəbul olunan bu prinsiplərə əsasən, tərcümə zamanı dil vahidlərinə ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv şəkildə yanaşmaq, məzmunun təbiiliyini və axıcılığını qorumaq, həmçinin hədəf dildə eyni kommunikativ effektin yaranmasını təmin etmək vacib hesab olunur. “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində Azərbaycan mədəniyyətinə yad, lakin Çin mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan çoxsaylı söz və ifadələrə rast gəlinir. Bu terminlər arasında “Dao⁴ 道” anlayışı xüsusi yer tutur və mətn boyu ən çox işlədilən anlayışlardan biri kimi çıxış edir. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, bu əsərdə işlədilən “Dao” anlayışı ilə Çin filosofu Laoçi tərəfindən irəli sürülən “Dao” (yaxud “Yol” fəlsəfəsi) eyni məzmunu ifadə etmir və fərqli fəlsəfi məna daşıyır.

Tərcümə prosesində bu semantik fərqlərin düzgün qavranılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Konfutsinin “Dao” anlayışı daha çox etik normaları, sosial münasibətləri və dövlət idarəçiliyi prinsiplərini ehtiva etdiyi halda, Laoçi fəlsəfəsində “Dao” kainatın ümumi qanunauyğunluqlarını və varlığın fundamental əsasını ifadə edir. Buna görə də, hər iki mənbənin tərcüməsi zamanı bu konseptual fərqlərin nəzərə alınması, terminin adekvat və kontekstə uyğun şəkildə verilməsi zəruridir. “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin “Öyrənmə” adlı birinci fəslinin ikinci bölümündə “Dao” termininə ilk dəfə rast gəlinir. “Dao”nun dünya elmi ictimaiyyətində artıq tanınmış fəlsəfi termin olduğunu nəzərə alaraq, tərcümədə onun fonetik forması saxlanılmış, eyni zamanda izahlı şərh təqdim edilmişdir. Bu şərhə görə, “Dao” ölkə idarəçiliyi və nümunəvi şəxsiyyətin formalaşması prinsiplərini ifadə edir; yəni dövlətin idarə olunması və insan davranışının tənzimlənməsi üçün əsas meyarları, xüsusilə mərhəmət və insanpərvərlik (Ren 仁) mərkəzli əxlaqi sistemi özündə ehtiva edir. Əsərin digər hissələrində isə bu mədəni yüklü termin kontekstdən asılı olaraq “yol”, “fəzilət”,

⁴Azərbaycanın müvafiq elmi ədəbiyyatında bu termin rus dilinin təsiri altında və ya digər səbəblərə görə “Tao” kimi yazılır. Amma bu fəlsəfi terminin Çin dilində orijinal tələffüzü Azərbaycan dilində məhz “Dao” kimi yazılmasına dəlalət edir. Digər müvafiq terminlərin fonetik tərcüməsi zamanı məqalə müəllifi heç bir üçüncü vasitəçi dilə müraciət etməmiş, bütün terminlər Çin dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə olunmuşdur.

“qayda”, “həqiqət”, “elmi təlim” və s. kimi müxtəlif formalarda tərcümə olunmuş, zəruri hallarda əlavə izahlarla müşayiət edilmişdir. Beləliklə, “Dao” kimi çoxqatlı fəlsəfi məzmun daşıyan bir anlayışın Azərbaycan dilində vahid sözlə tam ifadəsi çətindir; buna görə də tərcüməçi kontekstə uyğun olaraq müxtəlif ekvivalentlər seçmək məcburiyyətində qalır.

Digər nümunə fiziki əşyanı ifadə edən “圭” (fonetik oxunuşu “qui”) sözünü göstərə bilər. Bu termin “Dao” kimi abstrakt və çoxqatlı semantik mənə daşımır, əksinə, “kəlağayı” kimi konkret milli-mədəni simvol funksiyasını yerinə yetirir. “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin “Doğma yurdda” adlı onuncu fəslinin beşinci bölümündə qeyd olunur ki, Konfutsi başqa bir dövlətə elçi qismində səfərə çıxaraq mərasim icra edərkən əlində yaşəm daşından hazırlanmış lövhəcik tutar, çöhrəsi isə dərin hörmət və ehtiyat ifadə edərdi, sanki əlindəki əşyanın məsuliyyətini tam daşımaqdan çəkinirdi.

Bu təsviri oxuyan Azərbaycan oxucusunda təbii olaraq belə suallar yarana bilər: Konfutsi niyə məhz belə bir lövhəcik tuturdu və bu əşya hansı simvolik mənə daşıyırdı? Məhz bu məqam tərcümə prosesində əlavə izahların verilməsini zəruri edir. Belə ki, “圭” qədim Çin saray və diplomatik ənənələrində hakimiyyət, legitimlik və rəsmi statusu ifadə edən ritualaşdırılmış simvol olmuşdur. Buna görə də, bu cür mədəni yüklü leksik vahidlərin tərcüməsində yalnız leksik qarşılığın verilməsi kifayət etmir, həm də onun tarixi-mədəni kontekstinin açıqlanması vacibdir. Kitabda şərh belə verilmişdir: “Yuxarı hissəsi dairəvi və ya iti uclu, aşağı hissəsi uzunsov dördbucaq şəklində olan bu aləti mərasimlər zamanı hökmdar və ya əyanlar əllərində saxlayırlar. Hökmdarın bu aləti əlində tutması hakimiyyətə, əyanların tutması isə yüksək vəzifəyə işarədir.” Göründüyü kimi əşyanın formasının da təsvir edilməsi oxucuda daha aydın və dolğun təsəvvürün formalaşmasına imkan yaradır. Bu səbəbdən “圭” sözünün tərcüməsində yalnız “yaşəm daşından hazırlanmış lövhəcik” kimi mənə tərcüməsi qənaətbəxş hesab olunmamış, eyni zamanda onun funksional və simvolik xüsusiyyətlərini izah edən əlavə şərh də təqdim olunmuşdur.

Transliterasiya. Bu tərcümə metodu “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində, əsasən, şəxs adları və yer adlarının (toponimlərin) verilməsində geniş tətbiq olunmuşdur. Çin dilindən Azərbaycan dilinə antroponim və toponimlərin ötürülməsi özünəməxsus çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklər hər iki dilin fərqli fonetik sistemə, tələffüz qaydalarına və qrafik ənənələrə malik olması ilə bağlıdır.

Transliterasiya prinsipi mənbə dildəki sözün qrafik tərkibini hədəf dilin yazı sistemi vasitəsilə mümkün qədər dəqiq əks etdirməyi nəzərdə tutur. Lakin Çin dili kimi heroqlif əsaslı sistemlərdə sözün yazılı formasından çox onun oxunuşu əsas götürülür və hədəf dilin fonetik normalarına uyğun şəkildə təqdim edilir.

Mövcud əsas problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, Çin və Azərbaycan dilləri

arasında elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş vahid fonetik qarşılaşdırma sistemi mövcud deyildir və bu sahədə normativ tənzimləmə formalaşmamışdır. Bu səbəbdən “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin tərcüməsi zamanı tərcüməçi (Aqşın Əliyev) tərəfindən xüsusi fonetik qarşılaşdırma prinsipləri işlənib hazırlanmış və bütün mətn boyunca ardıcıl şəkildə tətbiq edilmişdir. Şəxs adları və toponimlərin tərcüməsində Çin dilindəki orijinal tələffüz əsas götürülmüş, onların Azərbaycan dilində adekvat fonetik qarşılıqları verilmişdir.

Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan dilində Çinlə bağlı mətnlərin tərcüməsində transliterasiya (çox vaxt rus dili vasitəçi dil kimi istifadə olunmaqla) həyata keçirilmişdir. Bu isə bir sıra hallarda şəxs adları və coğrafi adların orijinal tələffüzdən uzaqlaşmasına və təhrif olunmasına səbəb olmuşdur. “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin tərcüməsində isə ilk dəfə olaraq bütün xüsusi adlar – şəxs adları, toponimlər və digər nominativ vahidlər – vahid və sistemli fonetik prinsiplər əsasında ardıcıl şəkildə təqdim edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmaların yalnız tərcümə metodları kimi deyil, daha çox tərcümə strategiyaları kimi qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, burada söhbət təkə texniki üsulların tətbiqindən getmir, eyni zamanda tərcüməçinin mədəni informasiyanı hədəf auditoriyaya adekvat şəkildə ötürmək üçün formalaşdırdığı ümumi yanaşma və qərarvermə prinsipləri həlledici rol oynayır.

Konfutsiçilik fəlsəfəsinə aid mədəni yüklü leksik vahidlərin sayı kifayət qədər genişdir. Tanınmış amerikalı çinşünas alim Roger T. Amesin müəllifi olduğu “Klassik konfutsiçilik fəlsəfəsinin konseptual leksik vahidləri” adlı əsərində 93 mədəni yüklü terminin ingilis dilində geniş və dərin izahı təqdim edilmişdir. Bu terminlərin əhəmiyyətli bir hissəsi “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində də öz əksini tapır. Bu baxımdan, bu cür tədqiqatlar mədəni yüklü sözlərin digər dillərə tərcüməsi zamanı etibarlı və metodoloji baxımdan dəyərli mənbə kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, qeyd olunduğu kimi, “Söhbətlər və mühakimələr” əsərinin ingilis dili də daxil olmaqla bir çox aparıcı dillərə çoxsaylı tərcümələri mövcuddur. Bu tərcümələrdə tərcüməçilər müxtəlif strategiya və metodlara müraciət edir, nəticədə eyni mədəni yüklü terminlərə fərqli hermenevtik yanaşmalar tətbiq olunur. Bu isə bir çox hallarda eyni anlayışın müxtəlif ingilisdilli versiyalarda fərqli leksik vasitələrlə ifadə olunmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə fəlsəfi məzmun daşıyan mədəni yüklü sözlərdə belə müxtəliflik təbii və gözləniləndir. Çünki fəlsəfi terminologiyanın tərcüməsi yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də dərin konseptual və interpretativ yanaşma tələb edir. Bu səbəbdən, bu tip vahidlərin adekvat şəkildə tərcüməsi həm mürəkkəb, həm də müəyyən dərəcədə mübahisəli bir proses kimi qiymətləndirilir.

Amerikalı tərcümə nəzəriyyəçisi Yucin Nida mədəni yüklü sözləri beş əsas

kateqoriyaya — ekoloji, maddi, ictimai, dini və linqvistik qruplara ayırır. Bu təsnifat mədəni yüklü leksikanın tərcüməsi zamanı sistemli yanaşma formalaşdırmağa və uyğun strategiyaların seçilməsinə imkan verir. Söhbətlər və mühakimələr əsərində qeyd olunan kateqoriyaların hər birinə aid nümunələrə rast gəlinir ki, bu da mətnin zəngin mədəni qatlara malik olduğunu göstərir.

Bununla yanaşı, göstərilən kateqoriyalar daha kiçik alt-siniflərə də bölünə bilər ki, bu da təhlilin daha incə və dəqiq aparılmasına şərait yaradır. Lakin bu qruplara daxil olan bütün sözləri mütləq mənada mədəni yüklü hesab etmək doğru deyil. Çünki bəzi leksik vahidlər universal xarakter daşıyır və müxtəlif mədəniyyətlərdə eyni və ya oxşar semantik məzmunu ifadə edir.

Konfutsiçilik fəlsəfəsi dedikdə, ilk növbədə, bir-biri ilə əlaqəli olan və sistemli şəkildə formalaşmış müxtəlif ideyalar toplusu nəzərdə tutulur. Bu ideyaların hər biri Çin dilində konkret bir leksik vahid, yəni bir və ya iki heroqlif vasitəsilə ifadə olunur və dərin semantik-mədəni məzmun daşıyır. Konfutsiçilik təliminin mərkəzində isə “Beş daimi fəzilət” dayanır ki, bu da həmin fəlsəfi sistemin əsasını və normativ-etik çərçivəsini təşkil edir. Bu fəzilətlər aşağıdakılardır:

Çincə	Azərbaycanca
仁(rén)	insanpərvərlik
禮(lǐ)	mərasim qaydaları
义(yì)	ədalət
智(zhì)	müdrəklik
信(xìn)	etibar

Bu fəzilətlər arasında “仁(rén)” və “禮(lǐ)” Konfutsiçilik fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən ən fundamental anlayışlar kimi çıxış edir. Xüsusilə “仁(rén)” anlayışı bu fəlsəfi sistemin nüvəsi hesab olunur. Yanq Bocün tərəfindən verilmiş şərhlərə əsasən, “Söhbətlər və mühakimələr” əsərində “仁(rén)” (insanpərvərlik) anlayışına 109 dəfə rast gəlinir ki, bu da onun Konfutsi təlimində nə dərəcədə mühüm yer tutduğunu göstərir. Azərbaycan dilinə tərcümələrdə isə bu anlayış müxtəlif kontekstlərdən asılı olaraq “insanpərvərlik”, “humanizm”, “xeyirxahlıq”, “insanlıq”, “mərhəmət”, “ləyaqət” və digər yaxın məzmunlu leksik vahidlərlə ifadə olunmuşdur. Bu çoxvariantlı tərcümə yanaşmasının əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, Konfutsi “仁(rén)” anlayışına dəqiq və sistemli tərif verməmişdir. Bununla belə, “仁(rén)” keyfiyyətinə malik olan fərd yüksək mənəvi dəyərlərin – sevgi, mərhəmət, ədalət, məsuliyyət və qarşılıqlı hörmət kimi xüsusiyyətlərin vəhdətini özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı, terminoloji baxımdan vahid qarşılıq seçmək zərurəti yarandıqda, “仁(rén)” anlayışının Azərbaycan dilində ən

adekvat ifadəsi kimi “insanpərvərlik” termini qəbul edilə bilər. Konfutsi “Mərəsimlər kitabı”nda bu məfhumu belə ifadə edir: “İnsanpərvərlik insanın mahiyyətidir”. Eyni zamanda, “仁(rén)” heroqlifinin struktur təhlili də onun semantik məzmununu daha aydın şəkildə üzə çıxarır. Bu işarə “人” (insan) və “二” (iki) komponentlərindən ibarətdir ki, bu da iki insan arasında münasibət ideyasını simvolizə edir. Beləliklə, “仁(rén)” anlayışı insanlararası münasibətlərdə qarşılıqlı sevgi, hörmət, dəstək və məsuliyyət kimi ali mənəvi keyfiyyətlərin təcəssümü kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində “insanpərvərlik” anlayışı da məhz bu cür kompleks və çoxşaxəli mənəvi keyfiyyətlərin birləşməsini ifadə edən ən uyğun qarşılıq kimi dəyərləndirilə bilər.

“Söhbətlər və mühakimələr” əsərində diqqətəlayiq mədəni yüklü anlayışlardan biri də “礼(lǐ)” terminidir. Bu anlayışa mətndə 74 dəfə rast gəlinir və “Söhbətlər və mühakimələr” kitabında Azərbaycan dilinə, adətən, “mərasim” və ya “mərasim qaydaları” kimi tərcümə olunmuşdur, bəzi hallarda isə “ədəb qaydaları” qarşılığı da işlədilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümə variantları “礼(lǐ)” anlayışının Çin dilində ifadə etdiyi çoxşaxəli semantik məzmunu tam şəkildə əks etdirmir.

“礼(lǐ)” qədim Çin cəmiyyətinə xas olan mərasimlər sistemini, etik normaları, ictimai davranış qaydalarını və insanlararası münasibətlərin tənzimlənmə mexanizmlərini özündə birləşdirir. Bu komponentlərin əhəmiyyətli hissəsi Azərbaycan mədəni mühitinə birbaşa uyğun gəlməyə bilər. Azərbaycan dilində “mərasim” anlayışı daha çox toy, bayram, yas kimi müəyyən ənənəvi qayda və prosedurlar əsasında icra olunan tədbirləri ifadə edir. Halbuki Konfutsi təlimində “礼(lǐ)” anlayışı yalnız bu cür mərasimlərlə məhdudlaşmır, o ailədaxili münasibətlərin nizamlanmasından tutmuş cəmiyyət daxilində intizamın qorunmasına, davranış kodekslərinə, qurbanlıq ayinlərinə, dövlət idarəçiliyinə, böyüklərə münasibət formalarına və hətta gündəlik həyatda davranışın incə detallarına qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Beləliklə, aydın olur ki, konfutsiçilikdə “礼(lǐ)” anlayışı Azərbaycan dilindəki “mərasim” sözünün semantik çərçivəsindən xeyli geniş və kompleks məzmun daşıyır. Başqa sözlə, “礼(lǐ)” fəlsəfi termini Azərbaycan dilində “mərasim” və “etika” anlayışlarının ifadə etdiyi semantik məzmunun ümumiləşdirilmiş vəhdəti kimi səciyyələndirilə bilər. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, konfutsiçilik fəlsəfəsində “仁(rén)” və “礼(lǐ)” anlayışları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və birlikdə bu təlimin etik əsasını formalaşdırır. “Söhbətlər və mühakimələr”in “Səkkizlik” fəslində Konfutsi deyir: “İnsan olub insanpərvərliyi (“Ren”i) olmayan mərasimlərdən nə anlayar?”. “仁(rén)” və “礼(lǐ)” kimi mədəni yüklü nümunələrin sayını yüzə qədər artırmaq olar.

“Söhbətlər və mühakimələr” kitabını tərcümə edərkən qarşılaşdığımız digər çətinlik kitabda tez-tez hallanan “君子(jūnzǐ)” və “小人(xiǎorén)” sözləri oldu. “Söhbətlər və mühakimələr” kitabının “Sienin sualları” adlı on dördüncü fəsilində Konfutsi deyir: “Bu üç xüsusiyyət alicənab insanın xarakterinə aiddir, mən bunlardan birini belə bacarmıram. Xeyirxah insan tərəddüd etməz, bilikli insan çaşqınlığa düşməz, cəsarətli insan qorxmaz”. Kitabın “Xeyirxahlıq mühi-ti” adlı dördüncü fəsilində isə Konfutsi deyir: “Alicənab insan haqq-ədaləti, cılız insan ancaq şəxsi mənfəəti güdür”. Bu iki kəlamda işlədilən “alicənab insan” və “cılız insan” anlayışları Konfutsinin insan xarakterinə dair təsnifatında bir-birinə qarşı duran iki zidd qütbü ifadə edir. “君子(jūnzǐ)” anlayışı Azərbaycan dilinə “alicənab” kimi tərcümə edilmiş “小人(xiǎorén)” termininin semantik məzmunu təhlil edildikdə isə onun müəyyən hallarda Azərbaycan dilində “alçaq” sözü ilə ifadə oluna biləcəyi müşahidə olunmuşdur. Lakin bu sözün üslubi baxımdan vul-qar çalar daşması və Konfutsinin ifadə tərzii ilə uzlaşmaması nəzərə alınaraq, tərcümədə daha neytral və akademik səciyyə daşıyan “cılız” qarşılığına üstünlük verilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Konfutsiçilik təliminin klassik əsərlərini tərcümə edərkən tək-cə linqvistik deyil, milli-mədəni biliklərin vacib rol oynadığının şahidi oluruq. Bundan başqa Konfutsinin üslubunun qorunub saxlanması, həssas məqamlarda ölçülüb-biçilmiş tərcümə strategiyasının tətbiqi də vacib faktordur. Sadalanan bu faktorların eyni şəkildə süni intellekt əsaslı tərcümə sistemləri tərəfindən tənziplənməsi mümkün deyil. Digər bir hal müxtəlif yerlərdə kontekstdən asılı olaraq müxtəlif tərcümə versiyalarının rəli sürülməsidir ki, bu da Azərbaycan oxucusunun konfutsiçilik mətnlərini daha yaxşı qavramasına yardımçı olur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda konfutsiçiliyə aid mədəni yüklü sözlərin tərcüməsiylə bağlı araşdırmalara rast gəlinmir. Bu cür araşdırmalar gələcək tərcümə fəaliyyətləri üçün də praktik rol oynaya bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Ames R.T. (2021). *A Conceptual Lexicon for the Classical Confucian Philosophy*, Beijing: The Commercial Press
2. Giuseppe Palumbo. (2016). *Key Terms in Translation Studies*, Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press
3. Newmark P. 2001. *A Textbook of Translation*, Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press
4. Nida E.A. (1993). *Language, Culture and Translating*, Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press
5. Nida E.A. (1969). *The Theory and Practice of Translation*, London: E.J.Brill
6. Bell.R.T. (2001). *Translation and Transating: Theory and Practice*, Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press
7. Venuti L. (2004). *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*, Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press
8. 安乐哲，罗思文（2022）. 《哲读论语：安乐哲与罗思文论语译注》，彭萍译，中译出版社
9. 郭尚兴，郭倩（2025）. 《中国传统哲学术语英译研究》，外语教学与研究出版社
10. 黄忠廉，（2019）. 《翻译方法论》，中国社会科学出版社
11. 康宇（2023）. 《中西诠释学史比较研究》，北京：人民出版社
12. 裴亚军，魏向清（2011）. 《术语翻译研究》，南京：南京大学出版社
13. 孙瑜慧，许蔚，（2017.02）《基于平行语料库的《论语》核心哲学术语翻译研究》，语言应用研究，142-148
14. 孙亚舒，徐树德（2022），《术语翻译新论：找译译法翻译理论与实务》，北京：科技出版社
15. 信娜（2021），《术语翻译方法论》，北京：科技出版社
16. 杨伯峻（2006）. 《论语译注》，北京：中华书局

MƏQALƏ MÜƏLLİFLƏRİ ÜÇÜN TƏLİMAT

Təqdim edilən məqalə orijinal olmalı, əvvəllər hansısa nəşrdə yayımlanmamalıdır.

Məqalənin məzmunu və quruluşu aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

- problemin qoyuluşu (məqalədə həlli axtarılan məsələ);
- məsələnin həlli üçün mövcud metodoloji yanaşmaların təhlili;
- tədqiqat hissəsi;
- dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma;
- tədqiqatın nəticələri;
- istifadə edilmiş ədəbiyyat.

Məqalənin həcmi 8-10 səhifədən ibarət olmalı, Times New Roman (Font 12, sətirarası məsafə 1,15) şriftində yığılmalıdır.

Məqalənin birinci səhifəsində (Azərbaycan və İngilis dillərində) aşağıdakı məlumatlar yer alır:

- müəllifin adı, soyadı;
- müəllif haqqında qısa məlumat (elmi dərəcə, vəzifə, iş yeri, elektron poçt ünvanı);
- məqalənin adı;
- məqalənin xülasəsi (maksimum 100 söz);
- açar sözlər (5-8 söz).

Məqalənin adı böyük hərflərlə, yarımbaşlıqları isə yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə, kursivlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklin altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

Məqalənin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə (əvvəl Azərbaycan dilində, sonra xarici dildə), APA Citation formatında aşağıdakı nümunələrə əsasən verilir:

a) Kitablara istinad:

Əliyev, F. Ə., Ağayev, Ş. S. (2011). Azərbaycanda elmin problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı, Elm nəşriyyatı, 151 s.

b) Jurnallara istinad:

Mikayıllı, B. (2023). Müəllimlərin sertifikatlaşdırılması: Amerika Birləşmiş Ştatları təcrübəsindən. "Məktəbəqədər və ibtidai təhsil" jurnalı. №3, səh. 9-23.

c) İnternet səhifələri:

UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Əlyazmalar Microsoft Word formatında qəbul olunur.

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizlin saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatlarda son 5–10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olunmaqla) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir.

Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Jurnalda məqalə çapı ödənişsizdir. Məqalələrin çapa işlənilib hazırlanması üçün müəlliflərdən ödəniş tələb edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

E-mail: info@ppe-journal.edu.az

